

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4 Onderzoek

Inleiding

Van de vier grondslagen van de stadsbeschrijving is het bronnenonderzoek de laatste die hier aan de orde komt, maar zeker niet de minste. Het lag de stadsbeschrijvers zo na aan het hart dat zij er altijd opmerkingen over maakten. ‘Het hadde mijn lief ende aengenaem geweest, dat ic enige saken wat klaerder ende volcomtenlicker hadde mogen beschrijven ende verhalen’, zo verzekerde Jan Orlers de lezer, maar het was hem ondanks zijn inspanningen niet gelukt om meer gegevens boven water te krijgen. Soms vermeldde hij waar de informatie vandaan kwam en als hij assistentie kreeg, wie hem had geholpen.

Research was inderdaad een problematische bezigheid. Er was weinig over het stedelijke verleden gepubliceerd en de stadsarchieven waren nauwelijks toegankelijk. Veel materiaal bevond zich ook in particuliere handen. Wie onderzoek wilde doen naar het stedelijke verleden, was daarom afhankelijk van goede connecties in respectabele kringen. De praktijk om informanten soms voor hun medewerking te bedanken, maakt het mogelijk om die connecties deels te reconstrueren. Bovendien was het maar de vraag of de documenten die boven water kwamen, wel konden worden vertrouwd. Veel stadsbeschrijvers deelden de argwaan die historici en antiquaren koesterden inzake oude kronieken, waarin zij ‘berispelijke en handtastelijke leugens’ vonden.¹

Dit hoofdstuk gaat over de praktijk van het bronnenonderzoek dat aan de stadsbeschrijvingen ten grondslag ligt. Waarover kon een stadsbeschrijver beschikken? Hoe kwam hij aan zijn materiaal? Wie waren zijn informanten? En welke rol speelde het stadsbestuur bij onderzoek en publicatie? De schijnwerpers vallen vooral op de research en het persoonlijke netwerk van Jan Jansz Orlers. De Leidse stadsbeschrijver verkeerde in een unieke positie, omdat hij zich kon baseren op de nagelaten papieren van zijn oom Jan van Hout, één van de eerste antiquaren in de Republiek, die uit hoofde

1 Van Bleyswijck, *Beschryvinge (1667-1680)*, fol. *2v. Haitsma Mulier, ‘De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen’ (1993), p. 108-109 over het onderzoek en de mogelijkheid om persoonlijke netwerken te reconstrueren; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 188-194 over het ‘antiquarisch mentoraat voor stadsbeschrijvers’ van de ervaren bronnenvorsers Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius.

van zijn functie als stadssecretaris toegang had tot de stadsarchieven en ook veel documenten thuis bewaarde. Van Hout had zelfs plannen ontwikkeld voor een stadsbeschrijving die – zoals zal blijken – hun tijd vooruit waren. Bovendien legde Orlers zelf een aanzienlijke materiaalverzameling aan, vooral nadat hij in 1614 de eerste druk van zijn boek had gepubliceerd en in 1618 tot het Leidse stadsbestuur was toegetreden. Verschillende van die aantekeningen, collecties en conceptteksten zijn bewaard gebleven. Het verloren gedeelte kan in grote lijnen worden gereconstrueerd. Die papieren zijn nooit bekeken en deels zelfs onbekend. Bestudering maakt het mogelijk om een kijkje in Orlers' keuken te nemen, en om Van Houts genoemde plannen voor een volledige stadsbeschrijving te reconstrueren.

Tussen kroniek en thematiek

Eerst enkele woorden over het historiografische kader waarbinnen de stadsbeschrijvingen verschenen. Dat werd enerzijds gevormd door ideeën over de verhalende geschiedschrijving, anderzijds door antiquarische ideeën over het plegen van onderzoek en de manier waarop de resultaten konden worden gecommuniceerd. In beide gevallen speelde bronnenonderzoek een belangrijke rol.²

De humanistische geschiedschrijving, die de Nederlanden in de zestiende eeuw bereikte en honderd jaar later culmineerde in het werk van Hugo de Groot en Pieter Cornelisz Hooft, kwam reeds ter sprake in verband met het stedendicht van Samuel Ampzing. Voor de humanistische historicus was de geschiedschrijving een literaire discipline die in tegenstelling tot de lofreden onpartijdig moest zijn en die zich in tegenstelling tot de dichtkunst strikt aan de waarheid moest houden. Daarin volgde men Cicero's beroemde uitspraak dat de geschiedschrijving het licht van de waarheid is (*lux veritatis*). Dit waarheidsstreven stond echter op gespannen voet met het pragmatische doel dat men wilde bereiken. De historicus moest zijn lezer namelijk leerzame politieke en morele voorbeelden geven (zogenaamde *exempla*). Hierin volgde men wederom Cicero, die had beweerd dat geschiedschrijving de leermeesteres van het leven is (*magistra vitae*).³ Die lessen waren het effectiefst, zo redeneerde men, als de lezer zich goed in de beschreven gebeurtenissen kon inleven. Voor Hooft betekende dit dat hij zich richtte op de recente geschiedenis (zoals zijn biografie uit 1626 van de in 1610 overleden Franse koning Hendrik IV), voor anderen was de geschiedenis van de eigen voor-

2 De stadsbeschrijvers presenteerden de resultaten van hun research vooral in de gedeeltes over de stedelijke oorsprong, topografie en bestuursvorm. Dat gebeurde veel minder in de gedeeltes met verhalende geschiedschrijving, die doorgaans de vorm aannamen van een ouderwetse kroniek. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993). Zie ook Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997) die zowel hoofdstukken wijdt aan de antiquarische traditie als aan de historiografische context.

3 Haitsma Mulier, 'De humanistische vorm' (2002); Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), m.n. p. 412-442 en 'Het lezen van geschiedenis' (1990); Bietenholz, *Historia and Fabula* (1994); Blundeville, *The True Order and Methode*, ed. Heinrich (1986); Kessler, 'Das rhetorische Modell der Historiographie' (1982); Haitsma Mulier, 'Grotius, Hooft and the writing of history' (1985); Groenveld, *Hooft als historieschrijver* (1981); Landfester, *Historia magistra vitae* (1972); Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (1911). De uitspraak van Cicero in: *De oratore*, 2.9.36: 'Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?'

ouders het meest herkenbaar en dus het meest effectief (zoals in geschiedenissen van de ‘vaderstad’).⁴ Het nuttigheidsbeginsel dicteerde echter dat de humanistische historicus zijn literaire verhaal mocht opsieren om zijn *exempla* nog doeltreffender te maken. Volgens sommigen kon hij daarom de vertelling dramatiseren door gefingeerde redevoeringen op te nemen, die dan wel moesten steunen op betrouwbare bronnen en dus geloofwaardig moesten zijn. Volgens anderen mocht hij zelfs bepaalde gebeurtenissen verzwijgen als deze de moraal van het verhaal in de weg stonden.⁵ De Engelse geschiedtheoreticus Thomas Blundeville (1542-ong. 1606) vermeldde dat de historicus slechts die gebeurtenissen hoeft te selecteren ‘which are notable and may serve to some good example.’ De rest kon worden weggelaten.⁶

Niet iedereen vond dat het waarheidsstreven op een dergelijke manier kon worden gecompromitteerd. Die historici plaatsten *lux veritatis* boven *magistra vitae* en beschouwden geschiedschrijving als onderzoek, niet als literatuur. Het ging hun meer om het verzamelen en documenteren, dan om het vertellen van een leerzaam verhaal. Dat uitgangspunt had uiteraard gevolgen voor het soort werken dat zij publiceerden. In een baanbrekend artikel uit 1950 verwoordde A. Momigliano het onderscheid tussen historici en oudheidkundigen als volgt:

(1) historians write in a chronological order; antiquaries write in a systematic order; (2) historians produce those facts which serve to illustrate or explain a certain situation; antiquaries collect all the items that are connected with a certain subject, whether they help to solve a problem or not.⁷

Als derde punt kan worden toegevoegd dat de verhalende geschiedschrijving zich beperkte tot de politieke ontwikkelingen en het reilen en zeilen van de machtigen der aarde, terwijl de oudheidkundigen in principe een hele cultuur tot in de kleinste details en zo volledig mogelijk wilden reconstrueren. Daarbij bogen zij zich over uiteenlopende zaken als de topografie en architectuur, de instellingen en organisatievormen, en de zeden en gewoonten, die zij in uitputtende, gedetailleerde en thematische beschrijvingen voor het voetlicht brachten. Die beschrijvingen hadden eerder het karakter van een opsomming zonder veel verband, dan van een samenhangend verhaal. Essentieel is ook dat zij consciëntieuzer omgingen met een grotere diversiteit aan bronnenmateriaal. Antiquaren baseerden zich niet alleen op verhalende geschiedschrijving of rechtsdocumenten, maar keken vooral sinds de zeventiende eeuw ook naar archeologische overblijfselen zoals ruïnes, standbeelden en inscripties, voorts

4 Over Hooft: Duits, ‘Hooft Henrik de Grôte’ (1996), p. 269-270; Groenveld, Hooft als historieschrijver (1981), p. 23-24. Voor het idee dat de eigen geschiedenis ‘ons veel beter leeren, onse harten en ghemoeden veel crachtiger beweeghen, en metten yver tot alle deucht en vromicheyt onsteekken, dan de vreemde doen’, zie de opdracht van boekverkoper en -drukker Willem Andriesz in Velius, *Chronijck vande stadt van Hoom* (1604), fol. Azv. Over het ‘vaderland’: Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999), p. 168; Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe*, ed. Roeper (1996), p. 21.

5 Groenveld, Hooft als historieschrijver (1981), p. 55; Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (1911), p. 87-89.

6 Blundeville, *The True Order* (1986), p. xiv en 23-24. Cicero had in zijn dialoog over de geschiedenis van de Romeinse redenaarskunst, *Brutus*, de historicus Atticus al laten zeggen dat het de redenaar is toegestaan over historische feiten te liegen als dat bepaalde aspecten verduidelijkt. Bietenholz, *Historia* (1994), p. 56-9.

7 Momigliano, ‘Ancient history’, 1966, p. 3. Over antiquarische geschiedschrijving in de Republiek: Langereis, ‘Antiquitates’ (2007); De Schryver, ‘De eruditie’ (2002); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001).

naar bodemvondsten zoals munten en medailles.⁸ Die bronnen moesten bovendien zorgvuldig worden geëvalueerd. Daarvoor riep men de filologie te hulp (die zich bezighoudt met het reconstrueren van de oorspronkelijke versie van een tekst) en creëerde men hulpwetenschappen zoals de paleografie (schriftkunde), sfragistiek (zegelkunde) en numismatiek (penningkunde).

Roeien met de riemen die je hebt

Terug naar de stadsbeschrijvers. Zoals we zagen, hechtten zij veel belang aan het onderzoek waarop hun boeken waren gefundeerd, maar stonden zij voor de moeilijke taak een vrijwel onontgonnen terrein in kaart te brengen. Middeleeuwse kroniekschrijvers en contemporaine historici hadden nauwelijks aandacht besteed aan de onderwerpen die de stadshistoricus interesseerden: de beschrijving en geschiedenis van gebouwen en instellingen, van nijverheid en industrie, en van het wel en wee van de stedelijke samenleving. Jan Orlers merkte daarom op dat hij voortdurend te maken had met zaken die door ‘yemandt seer swaerlicken soude konnen verhaelt ofte beschreven werden, overmidts dat het selffde by niemant (mijns wetens) van outs beschreven ofte verhaelt is’.⁹ Hij was dan ook aangewezen op archivalische bronnen: op de titelpagina vermeldde hij dat zijn boek met grote moeite uit ‘verscheyden Schriften ende Papieren’ was samengesteld. Maar hij was zich terdege bewust van zijn tekortkomingen. De ‘schraele sandige vooren ende ackeren’ hadden weinig vruchten voortgebracht, schreef hij verbitterd: ‘wat vlijt ende naersticheyd ick angewent hebbe om meerdere te mogen vercrigen, is alles te vergeeffs geweest’.¹⁰

De lat lag dan ook hoog: het was essentieel om te streven naar volledigheid. Aan de ene kant moesten er zo veel mogelijk gedrukte en vooral geschreven bronnen worden gevonden, aan de andere kant moesten ze allemaal in het boek worden vermeld. Samuel Ampzing beweerde dat de Haarlemse burgers alles ‘in’t korte by een mogen hebben, wat van onse Stad kan geseyd worden, ende buyten onse Beschrijvinge nergens iet naemkundigs en behoeven te soeken.’ In een aanhangsel nam hij daarom documenten op die hem pas tijdens het drukken onder ogen kwamen en dus niet meer op de juiste plaats konden worden ingevoegd.¹¹ In dat streven daalden de auteurs bovendien tot de kleinste details af. Niets was onwaardig om besproken te worden. De precieze datum waarop een brug of muur was gebouwd en hoeveel die had gekost, moest dan ook zeker in een stadsbeschrijving te berde worden gebracht. We zagen al in de inleiding

8 Papy, ‘An antiquarian scholar’ (2004), p. 100 n. 14.

9 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176.

10 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 259.

11 Ampzing, *Beschrijvinge ende lof* (1628), p. 165 (citaat), 489 (aanhangsel). Zie ook opmerkingen bij Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 59–60, 83, 111, 194, 259, 276, en Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), fol. *3r, die zich ten doel stelde ‘al het geen ik, belangende mijne Vaderlijke Stad, oyt gelesen ofte gehoort mogt hebben (soo veel my doenlijk was) naer te soeken,’ niet alleen in gedrukte boeken maar ook handgeschreven materiaal ‘allerwegen in hoeken en hollen schuygende en verborgen leggende, ook hier en daer onder oude Familien te vinden zijnde’ en dat alles te bekrachtigen met ‘de allegatien der geloofwaardigste Auteurs of Bezegeltheden (indien des te vinden waren)’.

dat Gerard Brandt sr. argumenteerde dat zulke minutieuze details onmisbaar waren.¹²

Dat volledigheidstreven betekende evenwel niet dat stadsbeschrijvingen op bronnenedities leken. De meeste auteurs vonden dat slechts een selectie van de gevonden rechtsdocumenten (door de landsheer verleende privileges en door de stad verordende keuren) in hun boeken hoefde te worden opgenomen. ‘Waer toe so breed gegaen?’, vroeg Samuel Ampzing zich af. Een uitputtende bronnenuitgave is niet ‘de eysch van dit werck’.¹³ Ook Johannes Pontanus merkte op dat het ‘te lanck [zou] vallen’ om volledig te zijn, maar zijn lezers konden terugvallen op een editie van Amsterdamse oorkondes die in 1597 voor het eerst verschenen was.¹⁴ Niet alle steden beschikten over zo’n uitgave van bronnen die nog rechtsgeldig waren en dus een praktisch doel diende.¹⁵ Dirck van Bleyswijck betoogde daarom dat de opname van rechtsdocumenten in zijn Delftse stadsbeschrijving het praktische nut had van zo’n bronneneditie: hij hoopte dat zijn boek ‘tot een merkelyck gerijf [zal] mogen strecken voor een ygelijk die de Privilegien deser Stad begerig zijn te weten, en deselfde andersints tot excessive kosten mosten laten af-schrijven, als Magistraats-persoonen, Advocaeten en Practicijns [=rechtsgeleerden], en alle curieuse Liefhebbers’.¹⁶ Die redenering had hij overgenomen uit het *Nederlantsche placcaet-boeck* (1644) van Gerard Schaep Pietersz (1599–1655), de historicus-genealoog-literator die kwam uit een vooraanstaand Amsterdams regentengeslacht. Hij was in 1638 vroedschap en schepen van Amsterdam geworden en maakte over die stad ook allerlei historische aantekeningen.¹⁷ Schaep had de stukken met betrekking tot de wetgeving van de Staten-Generaal sinds 1581 aanvankelijk ‘tot sijn eygen lust ende onderrichtinge’ verzameld en bekostigde nu de uitgave ervan in een plakkaatboek ‘op dat alle goede Ingestenen te beter den wille vande meer ghenoomde Heeren Staten Generael souden connen weten, achtervolghen, ende des ghe-meene Lands welvaren betrachten’.¹⁸ Schaep had de stukken niet in thematische maar juist in chronologische volgorde opgenomen. Zo deed ook Van Bleyswijck: deze citeer-

12 Zie de inleiding.

13 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 390. Bij het noemen van ‘de eysch van dit werck’ kan een rol hebben gespeeld dat zijn tekst aanvankelijk was geconcipieerd als stedendicht.

14 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 28. Hij gebruikte de *editio princeps* van een (niet door het stadsbestuur bekrachtigde) editie van Amsterdamse handvesten en stedelijke verordeningen met een apart register van alle magistraten sinds 1413: *Handt-vesten ende privilegien van Amstelredam* (1597) en *Register van [...] regenten der stede Amstelredamme* (1597). Hierover: Van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam* (1975), nr. 1 en 5; Oldewelt, ‘De pogingen tot codificatie’ (1967–1971), p. 64–71.

15 Over bronnenuitgaven: Huussen, ‘Het plakkaatboek’ (2002); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 166–169 (edities van kronieken) en 169–170 (edities van oorkonden); Roelevink, ‘Perkamanten blindgangers’ (1988); Roelevink, ‘Bewezen met authenticque stukken’ (1985). Een inventaris van plakkaatboeken: Fockema, *Overzicht van oud-Nederlandse rechtsbronnen* (1923).

16 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge*, 1667, fol. ***4r-v.

17 Zijn aantekeningen o.a. in KBH 78 C 42 (genealogische aantekeningen) en GAA 5059/41–44 (aantekeningen over Amsterdam die waren bedoeld als bouwstoffen voor een stadsbeschrijving met nadruk op de werking van het stadsbestuur). Over Schaep: Groenveld, ‘Een schaepe in ’t schapelandt’ (1995); Groenveld, ‘Verdicht verleden’ (1975); Kernkamp, ‘Twee memoriën’ (1895). Schaep was een goede bekende van bronnenediteur Jacob van der Eyck (zie hoofdstuk 1).

18 Schaep (red.), *Nederlantsche placcaet-boeck* (1644), fol. [*]2v. Van Bleyswijck echoot duidelijk Schaeps geïntendeerde publiek (fol. [*]3r): ‘sulcks dat het drucken van desen niet alleen allen Rechters ende Wethouders: (als voors. is) nemaer oock allen Advocaten, Practisijnen, coop-luyden ende alle goede ende getrouwe Ondersaten deser Vereenighde Nederlanden, ende allesints waer der selver ghebiet is streckende, ten hoogsten dienstigh, ja nootsaecklijck is’.

Afb. 23 Titelpagina van Mathijs Balens beschrijving van Dordrecht (1677).

de de documenten waar dat in zijn betoog van pas kwam, zodat ze onderdeel werden van het verhaal dat hij vertelde. Andere stadsbeschrijvers zetten soms wèl alle rechtsdocumenten netjes in een hoofdstuk bij elkaar, zodat hun boek daardoor nog duidelijker dan bij Van Bleyswijck een functie kreeg als naslagwerk en plakkaatboek. Dat was vooral de gewoonte in Dordrecht. Jacob van Oudenhoven (1666) en Mathijs Balen (1677) publiceerden veel materiaal uit de stedelijke archiefbewaarplaatsen in speciaal aan deze documenten gewijde hoofdstukken, waaronder lange lijsten van handvesten, keuren en de agenda van de ‘ordinare Jaerlijksche Besoignes’ van het stadsbestuur. Balen voegde hieraan nog lange geslachtslijsten van Dordtse regentenfamilies toe. Balens geslachtslijsten en diens gedeelte met de handvesten, keuren en agenda werden bovendien apart maar van hetzelfde zetsel uitgegeven. Balens *Beschryvinge der stad Dordrecht* (afb. 23) was dan ook vooral een naslagwerk en een handboek voor regenten.¹⁹

Secretesse

Het antiquarische volledigheidstreven werd echter gefnuikt, zoals we zagen. Deels was dat het gevolg van een schrijnend gebrek aan bronnen, vooral waar het de oudste tijden betrof. Hadrianus Junius had dit in zijn *Batavia* verklaard op grond van de onverschilligheid en de ongeletterdheid van de voorouders. Anderen dachten bovendien aan een gebrekkige overlevering, door overstromingen, branden en andere verwoestingen.²⁰ Beide argumenten vinden we telkens terug, niet in de laatste plaats bij stadsbeschrijvers.²¹ Het materiaal dat wèl bewaard was gebleven, bevond zich vaak in een deplorabele toestand en was moeilijk te lezen. Van Bleyswijck baseerde zich op ‘alderhande vuyle, stoffige en vermufte Papieren van voorleden eeuwen, met een oude en naeulijcks leesbare handt geschreven, hier en daer in vermyterde [=door de mijt aangevreten] Kisten en Kassen gelijk als verstickt en vermoordt leggende’.²² Dat materiaal was bovendien verspreid over een groot aantal bewaarplaatsen, van het stadhuis tot de regentenkamers van gasthuizen en andere stedelijke instellingen die een eigen bestuur hadden, hun eigen financiën beheerden en dus hun eigen archief vormden. Het was zelfs niet ongewoon dat belangrijke documenten, zoals bescheiden uit de kloosters die tijdens de oorlogshandelingen van de jaren 1570 waren vernietigd, terechtkwamen in

19 Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), p. 380-453 (handvesten, keuren en ‘Almanach, ofte Memorial van de ordinare Jaerlijksche Besoignes tot Dordrecht voorvallende’); Balen, *Beschryvinge* (1677), p. 420-620 (handvesten en keuren), 621-652 (daglijst van de gewone werkzaamheden van de schout, burgemeesters, schepenen en achten voor het kalenderjaar 1676), 917-1358 (stambomen). Handvesten, keuren en daglijst (p. 420-652 uit de stadsbeschrijving) verschenen van hetzelfde zetsel maar met eigen titelpagina, gewijzigd begin en slot, nieuwe katernsignaturen en zonder paginering als: Balen, *Privilegien* (1676). De daglijst verscheen ook met ander voor- en nawerk als: Balen, *Dag-lyste* (1676). Een eerdere versie van deze agenda verscheen als *Dag-lyste* (1673). Stambomen verschenen van hetzelfde zetsel als de stadsbeschrijving maar wederom met nieuwe katernsignaturen en zonder paginering als: Balen, *Geslacht-boomen* (1677). Hierover: Busch, ‘Ten geleide’ (1966).

20 Kampinga, *De opwattingen* (1917), p. 181-183.

21 Bijvoorbeeld Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 28 en Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 15-17, die citeert uit: Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), p. 3-4 en 6-8.

22 Van Bleyswijck, *Beschryvinge*, 1667, fol. ***3r.

particuliere handen of in handen van lands- en stadsbestuurders of hoge ambtenaren. Leids stadssecretaris Jan van Hout, bijvoorbeeld, had veel van dergelijk materiaal thuis liggen. Die documenten waren uiteraard moeilijk te traceren. Bovendien was de eigenaar niet altijd bereid om de informatie af te staan. Van Hout wilde het materiaal dat hij bewaarde over de belegeringen van Leiden uit 1573 en 1574 niet aan historicus Pieter Bor geven, omdat hij zelf hierover wilde publiceren.²³ Daar kwam nog een laatste heuristische moeilijkheid bij: collecties waren meestal niet geïnventariseerd of op andere wijze toegankelijk gemaakt, en men had een zekere paleografische kennis nodig om het oude schrift te ontcijferen. Als men toegang had tot de bewaarplaatsen, beperkte men zich daarom noodgedwongen tot de makkelijk vindbare essentialia.

Toegang tot die bewaarplaatsen was echter niet vanzelfsprekend omdat de stedelijke archieven niet openbaar waren. Raadpleging van de stukken hing dus af van de welwillendheid van de archiefbeheerder. De stedelijke overheid had die welwillendheid meestal niet, omdat geheimhouding één van haar prioriteiten was: de meeste documenten, ook al waren ze soms eeuwen oud, waren nog rechtsgeldig. Daarom kon inzage door kwaadwillenden de administratieve en juridische belangen van de overheid in gevaar brengen.²⁴ Met name was men bang voor eventuele politieke aanspraken door secties van de stadsbevolking die de stabiliteit van de gemeenschap en het gezag van de regerende elite konden aantasten, bijvoorbeeld als het ging om privileges die de burgers invloed gaven op het bestuur. Die angst was niet ongegrond: regelmatig beriepen burgers zich op oude rechten die al of niet bestonden en die hun naar eigen zeggen meer inspraak zouden geven. Om deze reden hadden de Dordtse gilden halverwege de zeventiende eeuw inzage geëist in de oude handvesten, omdat zij vermoedden dat het stadsbestuur het zogenaamde Houten Boek had verdonkeremaand waarin de oorspronkelijke rechten van de gilden zouden zijn vermeld. Om rust en orde te herstellen, zag de magistraat zich uiteindelijk genoodzaakt de 'ijzeren kas' op het stadhuis, waar de oudste rechtsdocumenten werden bewaard, te openen om de stukken te bekijken en te inventariseren. Het is deze lijst die in de stadsbeschrijving van Van Oudenhoven is terecht gekomen.²⁵

23 Van Houts genoemde materiaal is in de negentiende eeuw zoekgeraakt. Het ging waarschijnlijk om zijn notulen van de vroedschapsvergaderingen. Van Hout wilde hierover publiceren in *Der stadt Leyden dienst-bouc*. Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 176; Janssen, 'Pieter Bor' (1981), p. 31; Bor, *Nederlantsche oorlogen* (1621), fol. 62v; Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A4r. In zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc* (UBL LTK781) tekende Orlers bij deze passage in de kantlijn aan: 'Jan van Hout wenscht om enige tyt omme de belegeringe der stadt Leyden pertinentelic te mogen beschryven? Soeckt onder de papieren die myn by Craen den 29 september 1621 behandicht syn verscheyden notulen in de belegeringe by hem gestelt.' Het gaat vermoedelijk om notaris Ewout Hendricxz Craen. Het is onduidelijk of Orlers de aantekeningen van Van Hout gevonden heeft.

24 Over archieven en archiefonderzoek: Ketelaar, 'Archieven' (2007); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 158-166; Bos-Rops, Bruggeman en Ketelaar, *Archiefwijzer* (1994), p. 13, 15; Roellevink, 'Perkamenten blindgangers' (1988); Roellevink, 'Bewezen met authenticque stukken' (1985); Dekker, 'OVR en de archivaris' (1980) p. 42; Fasel, 'Alkmaar en zijn geschiedschrijvers' (1969), p. 22-23.

25 Frijhoff en Spies, *1650* (1999), p. 200-201; Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Dordrecht 1996-2000*, dl. 2 (1998), p. 19-21; Woltjer, 'Dutch privileges' (1975), p. 33; Wille, 'Het houten boek' (1912); Van Dalen, *Inventaris* (1909), p. 14; Van den Brandeler, *Inventaris* (1862-1866), dl. 1, p. VII. De opgemaakte inventaris in Van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt* (1654), p. 596-613; Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), p. 339-367. Ook in Zutphen speelde zich een machtsstrijd af tussen burgerij en magistraat waarbij werd geëist oude documenten openbaar te maken met gevolgen

Een bezoek aan zo'n streng beveiligde ruimte waar de originele privileges en andere oude stukken werden bewaard, was hoogst uitzonderlijk en geschiedde in aanwezigheid van meerdere leden van het stadsbestuur: de toegangsdeur en documentenkist waren afgesloten met een reeks sleutels die over verschillende magistratspersonen waren verdeeld. Met reden werd zo'n ruimte dan ook een 'secreet' genoemd (een geheime ruimte of een ruimte voor geheime stukken).²⁶ Er bestond evenwel een scherpe scheiding tussen het secreet, waar onder meer de oude privileges werden bewaard, en de rest van de stedelijke administratie, die dagelijks werd gebruikt en ter secretarie aanwezig was. Daar bevonden zich niet alleen notulen (die altijd strikt geheim bleven), verordeningen en andere documenten die door een stedelijk bestuur worden geproduceerd, maar ook afschriften van de oorkondes uit het secreet in één of meer registers of privilegeboeken. Soms werden die oorkondes opnieuw geïnventariseerd, afgeschreven en samengevat in een inventarislijst. In Haarlem en Leiden gebeurde dat bijvoorbeeld tegen het einde van de zestiende eeuw. De voor een stadshistoricus essentiële stukken konden zodoende op betrouwbare wijze worden geraadpleegd zonder dat de oorspronkelijke documenten eraan te pas hoefden te komen.²⁷ Maar ook de secretarie was voor hen doorgaans verboden terrein (afgezien van de openbare registers die voor iedereen toegankelijk waren, zoals met betrekking tot de overdracht van onroerend goed). Zelfs ambtenaren en magistratsleden hadden toestemming nodig om er op persoonlijke titel historisch onderzoek te verrichten. Als die toestemming werd verleend, dan stond de begunstigde onder streng toezicht. De Amsterdamse regentenzoon Pieter Cornelisz Hooft kreeg die toestemming in 1634 niet, zelfs niet toen hij aanbod een eed op geheimhouding af te leggen. De Friese geschiedschrijver en latere rector magnificus van de universiteit in Groningen. Ubbo Emmius had meer geluk, maar terwijl hij zich in het Groninger stadhuis over de stukken boog, werd hij nauwlettend in de gaten gehouden door een ter plekke aanwezige burgemeester en een lid van de raad.²⁸ Toegang tot de archieven van andere instellingen, ten slotte, was afhankelijk

voor de stedelijke geschiedschrijving: Frijhoff, 'Geschiedenis als strijdbijl' (1988); Looper, 'Geschiedenis in Zutphen' (1988). Over dergelijke 'opstanden' leze men onder meer: Pollmann, 'Eendracht maakt macht' (2007), p. 148-150; Boone en Prak, 'Rulers, patricians and burghers' (1995); Dekker, *Holland in beroering* (1982).

²⁶ WNT (2007), s.v. 'secreet'. Secreten bevonden zich vaak in kerken of stadhuisen en waren door bakstenen muren en plafonds brandveilig gemaakt, en door deuren, tralies en sloten braakveilig. Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges' (1998). Toch lukte het een relatieve buitenstaander wel eens om een kijkje te nemen, mits hij over het volledige vertrouwen van de burgemeesters beschikte. In Amsterdam zijn alleen bezoeken geregistreerd voor de jaren 1588, 1635, 1732 en 1761: Scheltema, *De ijzere kapel* (1848), p. 13-14; De Vries, 'Verslag omtrent de ijzere kapel' (1821), p. 113; Wagenaar, *Amsterdam* (1760), dl. 1, p. XIII. Gerard Schaep Pietersz bezocht het Amsterdamse secreet in oktober 1654 samen met burgemeester Nicolaas Tulp (1593-1674) en trezorier Joan van de Poll (1597-1668): Kernkamp, 'Twee memoriën' (1895), p. 339 n. 3; GAA 5059, 44, z.f.

²⁷ Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 90. In de jaren 1590 kregen de Haarlemse en Leidse stadssecretarissen de taak om de oude archieven te herordenen, nieuwe naar de originelen gecollationeerde privilegeboeken aan te leggen (die de onvolledige en vaak inaccuraat oude privilegeboeken moesten vervangen), en inventarislijsten van de bewaarde stukken samen te stellen: Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges' (1998), p. 272-273 en zie n. 96.

²⁸ Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 85-89; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 160; Roellevink, 'Bewezen met authentieke stukken' (1985), p. 86-89. Zie ook Hooft, *De briefwisseling* (1976-1979), dl. 2, nr. 611: hij klaagt erover dat de Staten van Utrecht per publiek octrooi wel toegang hadden verleend aan Pieter Bor, maar dat de Amsterdamse burgemeesters de deuren gesloten hielden. Bor werd door de Staten van Utrecht als officiële geschiedschrijver erkend. Over het geheel genomen werd alleen aan officiële gewestelijke geschiedschrijvers toegang verleend.

van de betreffende bestuurders. De Amsterdamse stadsbeschrijver Casparus Commelin (1636-1693) bezorgde in 1693 een grondig herziene editie van Tobias van Domse-laers (1611-1685) inmiddels verouderde *Beschryvinge van Amsterdam* (1665). Hij was in 1666 benoemd tot regent van het Oudezijds huiskinder- en armenhuis en had dus toegang tot de archieven van die instelling. Ook maakte hij in zijn editie van de stadsbeschrijving beperkt gebruik van andere archieven, waaronder die ter secretarie. Maar de regenten van het burgerweeshuis (die belangrijke kerkelijke archieven beheerden) hielden voor hem de deur ferm gesloten.²⁹

Als men geen toegang had tot de secretarie, zat er weinig anders op dan te vertrouwen op informanten. Goede connecties waren daarom van het grootste belang. Soms was het mogelijk om overheids personeel op informele wijze te benaderen. Petrus Scri-verius onderhield bijvoorbeeld contacten met de auditeur van de rekenkamer in Den Haag. Deze liet oude documenten uit de rekenkamerarchieven voor Scriverius kopiëren, ook al was dat illegaal. De Leidse oudheidkundige betaalde dan het loon van de klerk die de afschriften had gemaakt, en bedankte de auditeur voor zijn medewerking met boe-ken en andere geschenken.³⁰ De meest gebruikte weg was evenwel het benaderen van particulieren, regenten en functionarissen die in hun familiearchief over documenta-tie beschikten, zoals afschriften uit de stedelijke administratie, historische aantekenin-gen en oude kroniekjes. Jacob van Oudenhoven was voor zijn beschrijvingen van Den Bosch (1649), Heusden (1650) en Dordrecht (1666) bijna volkomen afhankelijk van 'goe-de Vrienden' die hem voorzagen van dergelijke 'gheschreven Memorien, ende publijcke Stucken ende Monumenten'.³¹ Ook de Amsterdammer Olfert Dapper kreeg uit een dergelijke verzameling van de vooraanstaande stadsbestuurder Cornelis Witsen (1605-1669) 'eenige aeloude gedenktekenen en schriften' ter inzage en van diens zoon Nico-laas (1641-1717) bovendien een beschrijving van de eilanden Urk en Emmeloord. Hij be-klagde zich er wel over dat andere 'voornamen perzonen hier ter Stede' de documenten in hun bezit niet hadden willen communiceren.³² Dirck van Bleyswijck, ten slotte, kwam zelf uit een vooraanstaand Delfts regentengeslacht en kon beschikken over een uitge-

29 Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (1693), fol. *2r. Zie ook: Van Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997), p. 276; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 219; Van der Laan, *Oorkondenboek* (1975), p. 15-16 (die bevestigt dat Commelin enkele documenten had gezien die zijn voorgangers niet noemden en die alleen bekend waren ter secretarie of in het archief van de Oude Kerk).

30 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 162-163. Deze dankbetuiging verscheen niet in druk ter bescherming van de informant.

31 Van Oudenhoven, *Beschryvinghe der wijt-vermaerde frontier-stadt Heusden* (1650), fol. ***4v: 'vele gheschreven Memorien, ende publijcke Stucken ende Monumenten, my tot 's Hertogenbossche, Heusden ende elders van goede Vrienden ter hand gestelt [...]'. Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 'sHertogen-Bossche* (1649), fol. **2r-v herinnerde de lezer eraan dat het stadsbestuur in 1609 ten behoeve van de officiële geschiedschrijver der aartshertogen Jean-Baptiste Gramaye 'eenighen uyt den haren ghedeputeert hebben, om den selven de Comme te openen, ende alle des Stadts Pri- vilegien ende Secreten te communiceren.' Daarom gebruikte hij Gramaye, *Taxandria* (1610) als een van zijn belangrijkste zegslieden.

32 Dapper, *Historische beschrijving* (1663), fol. *3r-*6v en p. 545-552. Dapper kreeg bijvoorbeeld geen toegang tot de archieven die werden bewaard door de regenten van het burgerweeshuis (p. 324). Van Melle, 'De kroonraegster' (1997); Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 108 met 115 n. 15; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 224-225; Van der Laan, *Oorkondenboek* (1975), p. 15; Van den Hoek Ostende, 'Iets over de auteur en zijn werk' (1975).

breid familiearchief waarin hij 'Privilegien, verscheyde oude Keuren, Ordonnantien en andere oude Stucken en Monumenten' aantrof.³³ Verder had hij iedereen benaderd die iets zou kunnen meedelen, maar net als Dapper stootte hij op onwil. Van Bleyswijck merkte verbitterd op dat de respons mager was en dat de weinige stukken met 'loode Schoenen voor den dagh quamen'. Hij was aan vrijwel niemand dank verschuldigd.³⁴

De rol van het stadsbestuur

Als toegang tot de officiële archiefbewaarplaatsen van de stad zo moeilijk was, welke rol speelde het stadsbestuur dan bij het plegen van onderzoek door stadshistorici en bij de publicatie van hun boeken?

De eerste officiële stadsbeschrijvers werden pas halverwege de achttiende eeuw benoemd: in 1749 stelde Haarlem de dichter-schilder Pieter Langendijk (1683-1756) aan en in 1758 volgde Amsterdam met de benoeming van Jan Wagenaar (1709-1773). Zij moesten 'eene behoorlijcke en nette beschrijving' maken. Daarvoor kregen zij een vergoeding en (onder bepaalde voorwaarden) 'vryen toegang tot de geheimen van 't raadhuys'.³⁵ Uit dezelfde periode dateren ook duidelijke blijken van steun aan andere stadshistorici, voornamelijk door toegang te verlenen tot bepaalde archieven die door de overheid werden bewaard.³⁶ Over het geheel genomen was er in de zeventiende eeuw nog geen sprake van een dergelijke officiële bemoeienis. Alleen de provinciale en generale staten hadden toen de gewoonte om officiële geschiedschrijvers aan te stellen, zoals Hadrianus Junius (1564) in Holland en Paulus Merula (1597) in Gelderland, niet de steden.³⁷ Het lijkt er dan ook op dat de zeventiende-eeuwse stadsbesturen doorgaans geen entamerende rol aannamen, zich tijdens de periode van het onderzoek min of meer afzijdig hielden, en pas op positieve of negatieve wijze reageerden als het eenmaal gedrukte boek aan hen werd aangeboden.

Toch zijn er sinds de jaren 1660 blijken van overheidsbemoeienis bij het opzetten van stadshistorische projecten. Ten eerste werden er toen soms opdrachten gegeven voor stadsbeschrijvingen of bronnenedities. Rond 1662 benaderde het Rotterdamse

33 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. **2v. In 1666 werd hij benoemd tot rentmeester van de Oude en Nieuwe Kerk en kreeg hij derhalve de sleutels van het kantoor van de kerkmeesters en van 'seecker Kasse, waer in geconserveert werden een groote meenigte van over-gebleven oude Bullen' (fol. **3r).

34 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. (***)A2)r.

35 Amsterdam: Van Melle, 'Een werk dat rust en tijd eischt' (1998); Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden* (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 218; Wessels, 'Jan Wagenaar' (1981); Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming* (1976); Van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam* (1975), p. 16; Wagenaar, *Amsterdam*, (1760), dl. 1, p. XI-XIII. Haarlem: Speet, 'Haarlems onvoltooid verleden' (1985); Van der Haar, 'G.W. van Oosten de Bruyn' (1954); Kurtz, 'Haarlemsche stadshistorieschrijvers' (1940).

36 In 1756 verleenden de Leidse burgemeesters aan Frans van Mieris (1689-1763) 'het gebruik der handvesten, privilegien enz. deezer Stad Leyden', maar hij kreeg geen toegang tot alle archieven ten stadhuije en stond onder toezicht van de pensionaris en secretaris. Toegang tot stukken van stedelijke instellingen kreeg hij niet op voorspraak van het stadsbestuur, maar door bemiddeling van individuele magistraten. Haitsma Mulier, 'Frans van Mieris' (1989) en 'Hoofsche papegaaien' (1987); Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. xl; Roelevink, 'Bewezen met authentique stukken' (1985), p. 87; Van Mieris, *Beschrijving* (1762-1770), dl. 1, fol. **1r en dl. 2, p. 379 en 833; Van Mieris, *Handvesten* (1759), fol. **2v.

37 Vermaseren, 'Het ambt', 1941.

stadsbestuur de arts Nicolaas Zas (1610-1663) met het verzoek 'een ordentlijke en volmaecte beschryvinge' te bezorgen. Zas kreeg een honorarium toegezegd van 200 dukatons (een zilveren munt van 63 stuivers), maar dat loon vond hij te karig. Voordat de onderhandelingen waren afgerond, was Zas echter overleden en werden de plannen voor een officiële stadsbeschrijving in de ijskast gezet.³⁸ Andere initiatieven betroffen bronnenedities. In hetzelfde jaar 1662 sanctioneerde het Amsterdamse stadsbestuur voor het eerst een uitgave van de *Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en wille keuren der stad Amstelredam*, hoewel het boek al sinds 1597 verschillende malen was gedrukt (en zoals we zagen onder andere door Pontanus was gebruikt). Het stadsbestuur had voor deze uitgave de schilder en genealoog Jacob Colijns (1614-1686) gevraagd om de archieven van de trezorie, kerken en godshuizen te doorzoeken teneinde de lijsten van regeeringsleden aan te vullen en de wapens van de heren magistraten erbij te zoeken (die uiteindelijk niet in het boek werden opgenomen).³⁹ Dit Amsterdamse initiatief inspireerde de vroedschap van Enkhuizen tot het initiëren van een vergelijkbare, officiële bronneneditie. Zij verzocht drukker-uitgever Egbert van den Hoof (fl. 1665-1672) een uitgave te bezorgen van de handvesten en keuren die 'in des stads doosen, kasten en kisten bewaert wierden'. Vervolgens zag Van den Hoof gereede aanleiding om een bijbehorende stadsgeschiedenis te entameren (mogelijk om het project commercieel levensvatbaarder te maken). In overleg met het stadsbestuur koos hij voor de befaamde kerkhistoricus Gerard Brandt sr. als auteur, die anoniem moest werken omdat hij uit het concurrerende Hoorn kwam en remonstrant was (het Enkhuizense stadsbestuur was contraremonstrants). Desalniettemin kreeg hij inzage in de documenten die door het stadsbestuur aan Van den Hoof waren toevertrouwd en kon hij beschikken over de archieven van vooraanstaande families. Zijn *Historie der vermaerder zee- en koop-stadt Enkhuizen* verscheen in 1666. De goedkeuring van het stadsbestuur was duidelijk vermeld op de titelpagina, in het door de stad verleende octrooi, en in de woorden vooraf door uitgever en auteur. De invloed van het Amsterdamse voorbeeld blijkt uit de uitgebreide naamlijsten en uit de kaart met familiewapens van de stadsbestuurders en hoge ambtenaren (af. 24) die aan de kroniek waren toegevoegd.⁴⁰

38 Van Lieburg, 'Nicolaas Zas', 1984, p. 235; Van Herwaarden, 'Clio' (1979), p. 212; Unger, *De oudste kronieken* (1895), p. 385-390. In 1658 had Zas een vergelijkbaar manuscript voltooid, waarvoor hij zo nu en dan de hulp van de burgemeesters schijnt te hebben gekregen. Bij zijn overlijden had hij bovendien 'Aenteeckingen en Memorien van Oudtheden' in zijn bezit van Emanuel van Welsenens (*1635), die toen werkzaam was ter secretarie, waar ook Zas' zoon Egbertus werkte. Ook onderhield Zas goede relaties met bouwmeester Jacob Lois (†1676), die in 1670 een *Cronijke ofte korte waere beschrijving der stad Rotterdam* voltooidde, die pas in 1746 zou worden gedrukt.

39 *Handvesten* (1662). Lees hierover: Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 88; Dudok, 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1995); De Melker, *Oorkondenboek* (1995), p. 69-70; Dudok, 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990), p. 149; Oldewelt, 'De pogingen tot codificatie' (1967-1971), p. 64-71; Oldewelt, 'Jacob Colijns' (1942).

40 *Handvesten [...]* der stad Enchuysen (1667); Brandt, *Historie* (1666). Brandt zag de meeste handvesten 'geschreven uit d'oonsprongkelijke brieven, die op het stadthuis worden bewaert' en sommige 'uit de afschriften' van twee inmiddels overleden burgemeesters (fol. **1v). Ook schrijft hij 'des stadts Oudt Keur- en Crimineel-boek' te hebben ingezien (**1v). De meeste informatie kwam echter uit aantekeningen en materiaalverzamelingen die eerdere speurders naar Enkhuizens verleden hadden aangelegd en die hem door particulieren zoals de schepen Simon Dircksz Semeyns (1610-1666) en de oudheidkundige Adriaan Westphalen (1626-1695) werden overhandigd. De Vries, 'Geeraerd Brandt' (2002); Zilverberg, 'Gerard Brandt' (1968), p. 62 en 64-68 (die oordeelt dat het stadsbestuur maar weinig documenten ter beschikking had gesteld).

Afb. 24 Wapenkaart van de bestuurders en hoge ambtenaren van Enkhuisen die hoorde bij Gerard Brandts geschiedenis van die stad (1666).

Ten tweede is er soms niets bekend van een opdracht door het stadsbestuur, maar had de auteur wel vanaf het begin toegang tot bepaalde archieven. Dat was bijvoorbeeld het geval met de Dordtenaar Matthijs Balen. Hij meldde dat zijn boek was begonnen en gedrukt met goedvinden van het stadsbestuur, dat hem toegang had verleend 'totte Kantoor ter Tresorie, (nu Burgermeesters Kamer;) ter Secretarie, enz. om aldaar te mogen Doorzoeken 't gene konde dienen totte BESCHRYVINGE van onze voorsz Stad.'⁴¹

⁴¹ Balen, *Beschryvinge* (1677), fol. *3r-*3v. Zie ook: NH 17; Busch, 'Ten geleide' (1966); NNBW, dl. 1, kol. 230. Al op 22 januari 1674 besloot de stadsregering dat zij honderd exemplaren zou afnemen en onder haar leden verdelen. Het boek zelf verscheen pas in de loop van 1677.

Een andere stadsbeschrijver, Jacob van Lansberghe, die in 1687 zijn *Beschryvinge van de stadt Hulst* publiceerde, had dergelijke toegang uit hoofde van zijn functie. Van Lansberghe was afstammeling van een familie die al zo'n honderd jaar functies in het Hulstse stadsbestuur bekleedde, zo meldde hij in het voorwerk. Zelf was hij schepen dan wel burgemeester, zo schreef hij, en daarom had hij 'vrye toeganck tot d'Archives'. Het feit dat hij zich op de titelpagina 'burgemeester' noemt en de officiële herkomst van zijn bronnen meldt, en dat hij die informatie in de opdracht aan de Staten-Generaal en de Raad van State nog eens herhaalt, gaf aan zijn boek zeker een bijna-officiële status. Toch was zijn onderneming niet door de overheid geïnitieerd, maar in eerste instantie een particulier initiatief.⁴²

In de eerste helft van de zeventiende eeuw lag dat niet anders. Niets wijst erop dat het initiatief toen uitging van het stadsbestuur. De kronieken en beschrijvingen die waren samengesteld door vroedschappen, meldden de functies van hun auteurs noch op de titelpagina noch in het voorwerk, en ook bevatten zij geen opdrachten aan de stadsregering door hun auteurs. Wel hadden zij kennelijk toegang tot de archieven ter secretarie. Vroedschap en weesmeester Theodorus Velius gebruikte voor de latere drukken van zijn *Chroniick van Hoom* (1604) de 'oude papieren ende registeren van onse stadt'.⁴³ Vroedschap, schepen en weesmeester Johan van Beverwijck kon voor 't *Begin van Hollant in Dordrecht* uit 1640 eveneens beschikken over gegevens uit de 'Stadts registers'.⁴⁴ Voor anderen was een goede verstandhouding met het stadsbestuur een prettige bijkomstigheid. De voormalige rector van de Latijnse school Theodorus Schrevelius had die niet. Hij was in 1607 tot vroedschap benoemd, maar was die positie bij de wetsverzetting door Maurits in 1618 weer kwijtgeraakt. In 1624 werd hij op verdenking van remonstrantse sympathieën uit zijn rectorschap ontslagen en week hij uit naar Leiden. In zijn *Harlemias* (1647) kon hij daarom over niet veel meer beschikken dan de mededelingen van zijn voorganger Ampzing en een overzicht van de Haarlemse rechten die hij citeerde uit 'de pampieren' van zijn neef Johan van Teylingen (1611-1670), die ze op zijn beurt uit een oud perkamenten boek had overgenomen.⁴⁵ Stadspredikant

42 Van Lansberghe, *Beschryvinge* (1687), fol. *3r-5v. Hij stelde zijn boek samen 'meest uyt de selve stadts archives, en verder uyt de voornaemste historieschryvers' (titelpagina). Hij was afkomstig uit een regentenfamilie die al zo'n honderd jaar functies in het Hulstse stadsbestuur bekleedde. Zelf was hij in de jaren rond 1687 zowel schepen als burgemeester en had als zodanig 'vrye toeganck tot d'Archives' (fol. *4v). Annard, *Bestuur en bestuurders* (1993); Maassen, 'Martinus en Jacobus van Lansberghe' (1985).

43 Velius, *Chroniick* (1617) noemt als zijn bronnen niet alleen gegevens 'van eenige liefhebbende burgers', maar ook en vooral de 'oude papieren ende registeren van onse stadt'. Over Velius' bronnen: Velius, *Kroniick* (2007), dl. 1, 27-29; Van Vessem, 'Driehonderd jaar geleden' (1980), p. 9; Heeres, 'Iets over Velius en zijn bronnen' (1959).

44 Van Beverwijck, 't *Begin van Hollant* (1640), p. 177. Van Beverwijck, die belangrijke bestuursfuncties uitoefende, noemt en citeert veel rechtsdocumenten en geeft ook lijsten van onder meer alle schouten sinds 1243, burgemeesters sinds 1367 en schepenen en raden sinds 1294 (p. 175-236). Opvallend zijn ook de documenten die hij opneemt met betrekking tot de weeskamer, waar hij in 1637 en 1638 weesmeester was geweest (p. 239-283). Hij riep de hulp in van antiquaren als Arnoldus Buchelius en hij raadpleegde de papieren van belangrijke families. Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288; Baumann, *Johan van Beverwijck* (1910), p. 96-98.

45 Schrevelius, *Harlemias* (1648), p. 217-262. Het stuk is op 20 april 1640 gecollationeerd door Schrevelius samen met Johan Hofman (ong. 1604-1666), de remonstrantse samensteller van een populair bastaardwoordenboekje. *Huizinga, Rechtsbronnen* (1911), p. XLVIII nr. 19. Over Schrevelius: De Vrij, 'Theodorus Schrevelius' (1996); HM 432; NNBW, dl. 5, kol. 703-704. Over Hofman: Van Hardeveld, 'Op zoek' (2010).

Samuel Ampzing had daarentegen wel het vertrouwen van de stadsregering genoten. Hij noemde documenten van bestuurlijke, rechterlijke en financiële aard waarvan hij soms meldde dat ze 'inde Secretarije onser Stad' berustten of dat hij ze zelf had ingezien. Soms gaf hij de naam van het register en een verwijzing naar de betreffende pagina. Misschien mocht hij dergelijke documenten ten stadhuize inzien, maar waarschijnlijker is het dat hij de informatie kende via andere kanalen.⁴⁶ Hij zag namelijk ook stukken die door de regenten van de gasthuizen werden bewaard. Hij merkt dan op dat ze door hemzelf waren overgeschreven van het origineel (wat hij niet vermeldt voor de documenten uit de secretarie) en soms beschrijft hij het aangehechte zegel.⁴⁷

Stadsbeschrijvers hadden uit hoofde van hun functie of door hun goede connecties dus soms wel toegang tot documenten uit officiële bewaarplaatsen, maar het stadsbestuur stelde zich geen entamerende taak. Voor de vroege stadsbeschrijvers was het nemen van het initiatief, het vinden van het materiaal en het publiceren van het boek vooral een privéaangelegenheid, ook als zij deel uitmaakten van het stadsbestuur. Pas als het boek was gedrukt, kwam dat bestuur in actie. De regeerders konden dan aan hen gerichte opdrachten accepteren en de auteurs belonen (wat nog geen inhoudelijke instemming inhield), of ingrijpen als hun belangen waren geschaad door publicatie te verbieden en de auteur of uitgever te beboeten, of door bepaalde wijzigingen in de tekst verplicht te stellen. Controle van de tekst vond meestal plaats als de auteur of uitgever het boek aan het stadsbestuur opdroeg, of als een van hen vóór publicatie octrooi of privilege aanvraagde. Zo'n octrooi of privilege was alleen bedoeld als juridische bescherming tegen ongewenste nadrukken, en behelsde zeker geen goedkeuring van de inhoud van het werk.⁴⁸

Stadsbeschrijvers en hun uitgevers vroegen hoogstzelden octrooi of privilege aan. De oplagen waren te klein en de kans op roefdrukken te minimaal om de administratieve rompslomp en de kosten van de aanvraag te rechtvaardigen.⁴⁹ In de regel droegen zij wel hun publicaties op aan het stadsbestuur en schonken zij de regeerders een aantal exemplaren. Dat gebaar viel meestal in goede aarde en leverde een geldelijke beloning op. Samuel Ampzing vereerde in 1628 vijftig exemplaren van zijn stadsbeschrijving aan de burgemeesters en kreeg daarvoor 300 pond uitbetaald. Bovendien ontving

46 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628) kende handvesten waarvan hij meldt dat ze ter secretarie werden bewaard: p. 27 en 29 ('inde Secretarije onser Stad berustende'), 496 ('getogen uyt het Register E.L. 39 Fol. XXI verso'). Bij andere handvesten geeft hij bronvermeldingen als 'Oude Handvesten' (p. 92), 'Oude Brieven ende Registers' (p. 39), 'Archiv. M.S.' (p. 49-50) e.d. Daarnaast gebruikte hij vroedschapsboeken, correctieboeken en stadsrekeningen: p. 517 ('het Register-boek der Heren Magistraeten' voor 10 juni 1573), 449 ('in het Stads Correctie-Boek by den Paepschen tijd'), 389 ('de Rekeningen'). Ten slotte noemt hij alle Haarlemse schouten 'die in de Secretarije alhier bekend sijn' (p. 392).

47 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 397 ('Gasthuys-boeken'), 401-407, 409, 442 ('S. Gangolfs Myrakelboek in S. Elisabeths Gasthuys noch berustende'), 496 en 497. Hij gebruikt regelmatig de formule 'Descripti ex autographo' (p. 401-411). Ook bezocht hij het kantoor van de kerkmeesters (p. 432) en zag hij de archieven van geestelijke broederschappen (p. 434).

48 Schriks, *Het kopijrecht* (2004), p. 51-73; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 160-161; Weekhout, *Boekencensuur* (1998); Hofstijzer, 'A sickle unto thy neighbour's corn' (1997); Hofstijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges' (1993); Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers' (1986).

49 Van de vroege stadsbeschrijvers vroeg alleen Pontanus octrooi aan voor de Nederlandse vertaling van zijn stadsbeschrijving. Dat deed hij niet bij de stedelijke overheid, maar bij de Staten-Generaal. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *1v.

hij nog eens 400 pond 'in recompense van de extraordinaris moeyten by hem gedaen'.⁵⁰ Ook Jan Jansz Orlers vereerde exemplaren van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* aan de heren van het gerecht en de vroedschap. Zij verdeelden de boeken binnen hun eigen gederen en vergoedden de auteur een bedrag van 200 gulden.⁵¹ Een compensatie voor de moeite die hij had gedaan, kreeg hij niet, hoewel de stad hem in 1616 'voor enige diensten' een zilveren schaal schonk met daarop het stadswapen.⁵²

Soms ging het echter mis: dan constateerde men bij controle van de tekst ongewenste uitlatingen en werd de verering niet geaccepteerd. In 1648 bracht boekdrukker-uitgever Isaac Willemsz van der Beeck een herziene editie van Velius' kroniek op de markt, die was gebaseerd op de kopij die de auteur zelf in het jaar van zijn overlijden (1630) nog had klaargemaakt. Van der Beeck droeg het boek op aan de Hoornse magistraat. Deze besloot aanvankelijk de dedicatie te accepteren en ten behoeve van de stadsbestuurders en -functionarissen 31 exemplaren af te nemen voor een totaalbedrag van 150 gulden. Toen het besluit reeds genomen was, moet echter iets aan de tekst zijn opgevallen. In allerijl werd beslist dat stadspensionaris Nanning Kayser (1611-1655) het boek zou 'revideren ende referen' en dat de beslissing over de dedicatie in suspensie zou worden gehouden. Kayser trof toen passages aan met laster over prins Maurits, de Staten van Holland en het bestuur van Hoorn in het relaas van de gebeurtenissen uit 1617 en 1618 (toen Velius door de wetsverzetting zijn positie als vroedschap verloor). Het verhaal was 'schandaleus en injurieuus aen velen treffelicke Regenten, en oock aen de Regieringe deser stede, gelyck oock tegen de Hooge Regieringe ende grootste Ministers van den Lande.' De vroedschap besloot onmiddellijk de dedicatie niet te accepteren. De 31 bestelde exemplaren werden teruggestuurd naar Van der Beeck, die bovendien werd verplicht de opdracht aan het stadsbestuur uit de nog niet verkochte exemplaren te verwijderen. Later zouden ook de Staten van Holland, aan wie octrooi was aangevraagd en die dit al hadden ingewilligd (kennelijk zonder de tekst te visiteren), terugkomen op hun beslissing en het boek verbieden.⁵³

50 Buissink en Kleijne, 'Theses' (1993), p. 121.

51 RAL Bib LB 254-57, fol. 35v en RAL SAI 7485, fol. 620v-621r (8 augustus 1614): 'Noch opten VIIIen augusti daeraen volgende aen Jan Janssoon Orlers bouckvercooper een somme van twee hondert guldens, hem by die vande Gerechte alhier tot een vereeringe toegewensch over de boucken geintituleert, Beschryvinge der Stadt Leijden, aende selve vande Gerechte geoffreert, ende onder henlyuden mitsgaders de vroetschappen ende veertigen verdeelt blyckende by ordonnantie van burgemeesteren van date den XXIXen meye anno XVI C ende veertien hier met quitantie overgelevert.'

52 RAL W 3049 g^o, fol. 1r: 'Twe nieuwe silveren schalen, de ene by de stad Leyden inden Jaere 1616 aen myn voor enige diensten aen myn vereert ende met des Stadts waepen geteyckent ende de andre by my doen maecken ende met ons beyder wapen doen teyckenen.' De schalen werden gezamenlijk op 80 gulden getaxeerd, waarvan ongeveer de helft voor de Leidse schaal. Mogelijk betrof het een dankgebaar voor zijn boeken over Maurits, Oranje en de stad Leiden bij elkaar. Het Leidse stadsbestuur had in deze jaren namelijk de gewoonte om publicaties die de stad in een gunstig daglicht zetten te belonen, zoals in het geval van de vertaling van Junius' *Batavia* door Godfried Boot in 1609 (RAL SAI 7892, bijlage bij rekening fol. 807r, 18 gulden betaald aan Boot) en de Nederlandstalige editie van Guicciardini door Petrus Montanus in 1612 (RAL SAI 7480, fol. 942r, 18 gulden betaald aan Montanus). In 1622 ontving Montanus nog eens 20 gulden voor zijn 'chaertbouck vander Nederlanden' (RAL SAI 7576, fol. 1481r-v).

53 Velius, *Kroniek* (2007), dl. 1, p. 20-21; Heeres, 'Iets over Velius' (1959), p. 123-126; Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842), dl. 1, p. 95-98.

Afb. 25 Portret van Jan Jansz Orlers (1570–1646) op 70-jarige leeftijd door Pieter Dubordieu (1640).

Jan Orlers aan het werk

Welk proces ging aan publicatie en dedicatie vooraf? Helaas onttrekt de manier waarop stadsbeschrijvers bij hun onderzoek te werk gingen, zich grotendeels aan onze waarneming. Wel kan een blik op de Leidenaar Jan Jansz Orlers hier meer licht op werpen, omdat van hem een belangrijk deel van zijn materiaalverzameling bewaard is gebleven. Orlers' stadsbeschrijving was bovendien in hoge mate gebaseerd en zelfs geïnspireerd op de werkzaamheden van zijn oom Jan van Hout, die in de laatste decennia van de zestiende eeuw plannen had gemaakt voor een soortgelijke onderneming. Orlers' materiaal helpt tevens om die nooit helemaal uitgevoerde plannen te reconstrueren.

Het leven van Jan Jansz Orlers (afb. 25) was tot op zekere hoogte typisch voor de Hollandse stadsbeschrijver van zijn dagen: hij hoorde tot de betere kringen van de stedelijke samenleving, had nauwe banden met het stadsbestuur, en ontpopte zich als een vooraanstaand burger van zijn geboortestad.⁵⁴ Die goede reputatie had hij onder meer te danken aan zijn werkzaamheden als historicus, boekverkoper-uitgever en stadsbestuurder. Wat Orlers minder typisch maakt, is dat hij geen universitaire opleiding ge-

⁵⁴ Over Orlers: Simoni, 'Leiden booksellers' (1992); Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988); Pelinck, 'Een inventaris' (1941); Prinsen, 'Bronnen' (1906); Prinsen, 'Eenige brieven' (1905). Diens nalatenschap: RAL W 3049.

noot en dat hij niet op studiereis ging. Bovendien had hij familiebanden met Jan van Hout. Van Hout was niet alleen secretaris en dus archivaris van de stad Leiden, maar hij was ook secretaris van de curatoren van de universiteit. Bovendien was hij een niet onverdienstelijke renaissance-dichter en een man met uitstekende contacten in bestuurlijke en humanistische kringen.⁵⁵ Het was deze alomtegenwoordige Jan van Hout door wie de jonge Orlers werd opgevoed. Orlers' echte vader, Jan Willemsz († ong. 1580), was een zeemtouwer (dat is: leerwerker) uit Sint-Truiden in het prinsbisdom Luik. Over hem is niet veel meer bekend dan dat hij trouwde met Van Houts zuster Barbara.⁵⁶ Toen Barbara in 1574 overleed, werd de vader te wispelturig gevonden om voor de kinderen te zorgen: 'Exempleert ooc an uwe lieve zaliger vader', schreef grootvader Cornelis Meesz (1516-1595) later aan de jonge Orlers, 'Die wilde altyt op een ander gras ende quam nergens wel te pas.'⁵⁷ In deze moeilijke periode voor de stad Leiden – die het zwaar te verduren had tijdens de belegeringen door de Spaanse troepen in 1573 en 1574 – besloot Jan van Hout de zorg voor en opvoeding van zijn vierjarige neef Jan en diens oudere broer Cornelis (* 1569) op zich te nemen.⁵⁸

In de jaren die volgden kreeg Van Hout, nadat hij er omstandig om had gezeurd, van de vroedschap de opdracht om een officiële stadsdrukkerij op te zetten.⁵⁹ Het is waarschijnlijk deze drukkerij die hem het idee gaf zijn pleegkind met een toekomst in het boekenvak te bedenken. Toen Orlers 21 was bezorgde hij de jongeman een positie als dienaar in het vooraanstaande Amsterdamse bedrijf van Cornelis Claesz, die een van de grootste boekwinkels en uitgeverijen van zijn tijd dreef en die zich specialiseerde in allerlei vormen van geografische literatuur. Orlers woonde vierenhalf jaar bij zijn meester in huis. In die periode leerde hij niet alleen het boekenvak kennen, maar ook zijn latere vrouw, de vijf jaar oudere Geertruit Andriesdr (1565-1629), die uit het belangrijke Delftse boekverkoopersgeslacht Cloeting stamde.⁶⁰ Onmiddellijk nadat Orlers in 1596 zijn leertijd had afgerond, traden zij in het huwelijk en vestigden zij zich in de Leidse Pieterskerk-choorsteeg – tussen de universiteit en het stadhuis – waar zij de rest van hun leven zouden doorbrengen.⁶¹ Met steun van zijn oom zette Orlers er een bloeiende boekhandel op, die was gericht op een publiek van studenten en geleerden. Ook leverde hij boeken, bindwerk en kantoorartikelen aan de secretarie op het stadhuis en aan de bibliotheek van de universiteit. Ten slotte was hij ook actief als uitgever: hij bracht een fonds van zo'n 50 titels bij elkaar, die voor hem werden gedrukt door anderen en

55 Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009); Koppenol, *Leids heeal* (1998); De Pater, *Jan van Hout* (1946); Prinsen, *De Nederlandse renaissance-dichter* (1907).

56 RAL SAI 1289, fol. 32v. Over Jan Willemsz: Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 78.

57 RAL W 3049 rr, brief 40 (20 maart 1594).

58 Over Cornelis is weinig bekend. Op 9 augustus 1586 ging hij in ondertrouw met een zekere Anna Wernaertsdr uit Delft: GAL DTB 2, fol. 11v (9 augustus 1586). Een jaar later wordt hij genoemd als boekdrukker te Leiden: Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 78-79.

59 Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 40-41; Breugelmanns, *De eerste Leidse stadhuisdrukkerij* (1990); Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij' (1857).

60 Over de familie Cloeting: Van Tiggelen, 'Boekdrukkers' (1981); Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers* (1974), p. 242-243.

61 Het huwelijk werd op 18 februari 1596 te Delft ingezegend. Op 26 maart opent Orlers zijn boekwinkel *Inden draeck in de Leidse Pieterskerk-choorsteeg*. Op 3 juni 1597 koopt hij voor 2730 gulden een huis schuin aan de overkant, *In den Duytschen Bybel*. RAL W 3049 qq, fol. [3]r en [12]v.

die hij vaak uitgaf in compagnie met Jan le Maire († 1666) en Andries Clouck († 1641) om het risico te spreiden.⁶²

Toen zijn uitgeversactiviteiten in de jaren rond de sluiting van het Twaalfjarig Bestand een hoogtepunt bereikten, begon hij ook aan een carrière als geschiedschrijver. In 1610 publiceerde hij samen met uitgever en boekdrukker Henrick Lodewijcxsoon van Haestens *Den Nassauschen lauren-crans*, een prachtig geïllustreerde lofzang op de oorlogsdaden van prins Maurits, waarvan de nieuwskaarten en -prenten in feite de kern vormden en waarin ook plaats was voor een beknopte geschiedenis van de Opstand en het succesverhaal van de VOC. Ter aanvulling verscheen de tweede druk van 1615 met een uitgebreide stamboom van de graven van Nassau met veel aandacht voor prins Maurits, die eveneens heel mooi was geïllustreerd en waarvan hij aparte edities in het Nederlands en Latijn op de markt bracht.⁶³ Inmiddels was ook zijn *Beschryvinge der stad Leyden* verschenen. Dat boek publiceerde hij eveneens zelf in samenwerking met de reeds genoemde uitgevers Van Haestens en Le Maire. Behalve historicus was Orlers ten slotte ook dichter en toneelschrijver. Hij schreef onder meer gelegenheidsgedichten, ondertekend met de zinspreuk 'OoRdeElt sonDER twiSt', op het huwelijk van Petrus Scriverius (1599) en op het verschijnen van Karel van Manders *Het schilder-boeck* (1604).⁶⁴ Bovendien dichtte hij een toneelstuk op het beleg en ontzet van de stad, een onderwerp dat hem ook blijktens zijn stadsbeschrijving na aan het hart lag.⁶⁵

62 Op 18 mei 1598 deed Orlers zijn eerste leverantie ten stadhuize, waaronder bindwerk, kantoorbenodigdheden en twee werelddollen voor een bedrag van 32 gulden. Gedurende zijn hele carrière wordt hij vooral voor het binden van boeken, protocollen, registers, rekeningen, blaffers en andere papieren voor de secretarie, griffie en de rekenkamer in de stadsrekeningen genoemd (RAL SAII 1413-1416). De leveranties aan de universiteitsbibliotheek (vooral van boeken en bindwerk) zijn gedocumenteerd in de rekeningen van de rentmeester in het archief van de curatoren (UBL AC 271-298). Voor Orlers' activiteiten als uitgever raadplege men: Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988). Sinds 1609 (RAL NA 34, akte 193) werkte hij enkele jaren nauw samen met de uitgevers Andries Clouck en Jan le Maire. In de periode 1610-1614 resulteerde dit in een reeks gezamenlijke uitgaven die werden gedrukt door Henrick Lodewijcxsz van Haestens. Hun twee eerste edities worden genoemd in de catalogi van de Frankfurtse boekenmissen maar er zijn geen exemplaren van bekend in de Nederlandse openbare collecties: (1) een editie van het werk van Theophrastus door Daniël Heinsius (*Catalogus* (1611), fol. G3v) en (2) het *Traicté du sacrament de la Sainte Cène du Seigneur* van Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde (*Catalogus* (1611), fol. F2r) dat waarschijnlijk gelijk is aan het traktaat 'de la Cene 8. 1610' dat in de veilingcatalogus van Orlers' boekwinkel wordt genoemd en waarvan toen nog 8 exemplaren aanwezig waren (Orlers, *Cataloge* (1623), fol. F3r). Deze laatste Orlers-druk is niet in de vakliteratuur bekend (Marnix, *Verhandeling* (1988), p. 7; Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (1939), p. 215; Tjalma, *Philips van Marnix* (1896), p. 307-352; Marnix, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* (1871-1878), dl. 2, p. XXI-XXXI en 245-494). In de komende jaren gaf het consortium (soms zonder Clouck) nog meer werken van Daniël Heinsius uit: Heinsius, *Oratio* (1611); Seneca, *Tragoedia* (1611); Theophrastus, *Graece* (1613); Heinsius, *Poemata* (1613).

63 Orlers, *Den nassauschen lauren-crans* (1610); Orlers, *La genealogie* (1615). De editie uit 1615 was volgens Simoni, 'Henrick van Haestens' (1985), p. 187 n. 2, wederom gedrukt door Van Haestens. Van de *Lauren-crans* verscheen in 1612 ook een editie in het Duits (*Der nassawische Loorberkrantz*). In 1618 en 1619 verschenen nog verbeterde edities in het Duits en Nederlands: *Warhafftige Beschreibung* (1618) en *Warachtige beschrijvinghe* (1619). Dit Nassausche project is zowel in verband gebracht met een voortgenomen geschiedenis van de VOC (die volgens Zandvliet pas gerealiseerd zou worden in de stadsbeschrijving van Pontanus) als met de werkzaamheden van Hugo de Groot: Zandvliet, *Mapping for Money* (2002), p. 72; Eijffinger, 'De geslachtsboom' (1980); Eijffinger, 'Prent en puntedicht' (1978). De overige edities van Orlers' genealogie: *Genealogia* (1616); *Geslacht-boom* (1616). Over deze tekst: Geevers, 'Being Nassau' (2011).

64 *Versheyden bruyloft-dichten* (1611), fol. B1r-B4r; Van Mander, *Het schilder-boeck* (1604), fol. **2r-v. Later noteerde Orlers zijn zinspreuk op het schutblad van het eerste vonnisboek uit de stedelijke administratie (RAL RA 45) en droeg hij bij met een 'Vermaen-dicht aen de Roomsche Macht, over de Beschrijvinghe van hare Stadt, ende Antijcke Gestichten' in Van Haestens, *De magnificentie ofte lust-hoff van gaents christenrijck* (1619), fol. 4v.

65 Het toneelstuk is verloren geraakt, maar bekend uit een grafdicht dat na zijn overlijden in plano werd verspreid:

De wetsverzetting door prins Maurits bracht een kentering in Orlers' bestaan: op 23 oktober 1618 werd hij samen met 21 andere mannen van overdacht contraremonstrantse overtuiging benoemd tot vroedschap en begon hij aan een levenslange carrière in het Leidse stadsbestuur. Die benoeming had hij mogelijk te danken aan zijn lovende boeken over Maurits, de graven van Nassau en de stad Leiden. Bovendien zal zijn politieke optreden naar aanleiding van de aanstelling van de waardgelders, waartegen hij met enkele anderen namens de Leidse schutterij en bevolking protesteerde, een rol hebben gespeeld.⁶⁶ In ieder geval genoot hij kennelijk veel vertrouwen, want al in 1619 wordt hij gekozen tot schepen en later is hij vier keer burgemeester en geruime tijd weesmeester. Bovendien is hij vanaf het prille begin van zijn bestuurlijke carrière royeermeester (een functionaris die de inkomsten en uitgaven van de stedelijke rekenkamer controleert) en regelmatig gecommiteerde tot het ontvangen van belastingen.⁶⁷ Dat waren zeker tijdrovende functies. Van lieverlede werden zijn activiteiten als boekverkoper dan ook overschaduwd door zijn taken als bestuurder. In 1623 verliet hij de boekhandel met een grote veiling van zijn winkelvoorraad en zijn fondsartikelen. Dat was tevens het afscheid van zijn activiteiten als historicus: behalve een herziene editie uit 1641 van zijn boek over Leiden – gebaseerd op gegevens die hij in zijn capaciteit als stadsbestuurder had verzameld – heeft hij zich niet meer met de geschiedschrijving beziggehouden.

Bronnen

Op de vraag waar Orlers zijn materiaal vandaan had toen hij in 1614 zijn stadsbeschrijving publiceerde, geeft hij in het woord vooraf zelf een antwoord. Hij noemt enkele gedrukte bronnen en wijst er vervolgens op dat informanten hem van handgeschreven documenten hebben voorzien: 'vele ende verscheyden [...] stucken ende papieren by d'een ende d'ander gemaect wesende' zijn hem 'by verscheyden goede vrienden behandicht' en 'hier ende daer, waer sulcx te passe quam ingevoecht'. Materiaal uit de stedelijke archieven zag hij kennelijk alleen via die 'vrienden'. Onder hen komt de ereplaats toe aan zijn oom Jan van Hout en zijn vriend Petrus Scriverius.⁶⁸

Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 155-156; RAL W 3049 o (sub 29 april 1646). Een afschrift bevindt zich in RAL Bib LB 7000-03. Dit gedicht van Willem Gerritsz van Honthorst meldt: 'Ons droef Beleg, en blij ontsot | Heeft hij herschaeft na rijmens Wet, | Het welck men op de Schouw-tonneelen | Tot een geheug'nis sal verdeelen [...].' Honthorst was in 1643 prins van de rederijkerskamer De witte acoleyen (Van Boheemen, *Retoricaal memoriaal* (1999), p. 585).

66 Simoni, 'Leiden booksellers' (1992).

67 Orlers, *Beschrijvinge* (1641); *Naamwys* (1688). In de aflezingsboeken (RAL SA II 18-22) wordt Orlers met regelmaat genoemd als gecommiteerde tot het ontvangen van de 2000, 5000 of 10000 penning; bij zijn overlijden had hij nog een aantal betreffende registers in zijn bezit, waarvan het oudste dateerde uit 1623 (RAL W 3049 p). In de termen van Noordam, *Geringde buffels en heren van stand* (1994), was Orlers geen geringde buffel die slechts ondergeschikte ambten kreeg toebedeeld, maar een heer van stand die belangrijke functies bekleedde.

68 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v-*3r. Hij vermeldt in het voorwerk niet dat hij ook ooggetuigen raadpleegde: hij vroeg oude lieden (op p. 178 spreekt hij zelfs van 'eenighe oude Mannen de welke over hondert ende meer jaeren gheleefd hebben') om gegevens over de Leidse kloosters, Leidens beroemde mannen, de lakennijverheid en het beleg en ontzet: p. 83 en 90 (kloosters), 26, 176 en 178 (lakennijverheid), 209 (beroemde mannen). Zie over het bronnengebruik van

In de eerste plaats wijst Orlers dus op de reeds gepubliceerde literatuur over het gewestelijke en stedelijke verleden. In het woord vooraf noemt hij expliciet de chorografieën van Guicciardini en Junius, die ook door de meeste andere Hollandse stadsbeschrijvers worden genoemd. Orlers citeerde niet uit Guicciardini's beschrijving van alle Nederlanden maar wel uit Junius' *Batavia*, waarvoor hij de Nederlandstalige editie gebruikte die zijn zwager Jan Andriesz Cloeting in 1609 had gepubliceerd. Die passages over Leidens oudheid vulde hij aan met passages uit de chorografie van het oude Batavië door de Leidse antiquaar Petrus Scriverius, die in 1612 was gepubliceerd in de bundel *Beschrijvinghe van out Batavien*. Ook was er in die bundel een reeks levensbeschrijvingen van de Hollandse graven te vinden, eveneens van Scriverius, die in feite becomingarierde bewerkingen waren van gedeeltes uit de zogenoemde *Divisiiekroniek* (1517) van Cornelius Aurelius.⁶⁹ Ook hieruit nam Orlers een en ander over, met name passages over de in Leiden geboren vorsten Willem II († 1256) en Floris V. (Die passages had Scriverius na 1612 nog herzien en het is deze nieuwe kopij die Orlers in zijn stadsbeschrijving opneemt.⁷⁰) Ook uit de zestiende-eeuwse *Divisiiekroniek* citeerde Orlers overigens uitgebreid en rechtstreeks: hij ontleent er zijn reeks geschiedenissen van de middeleeuwse belegeringen van de stad aan en ook elders noemt hij de kroniek bij voortduring als een belangrijke bron.⁷¹ Verder verwees hij onder meer naar de geschiedenis van de Opstand door Emanuel van Meteren en citeerde hij uit de geschiedenis van het monnikenwezen door Rodolphus Hospinianus (1547-1626), de geschiedenis van de wederopertij door Guy de Brès (1522-1567) en het schilderboek van Karel van Mander.⁷²

Die gegevens uit algemene bronnen vulde hij aan met gegevens uit de weinige publicaties die specifiek waren gewijd aan de stad en haar universiteit. Uiteraard maakte hij in de eerste plaats gebruik van het werk van zijn oom. Hij verwees met name naar *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), waarin Van Hout een aantal grafelijke privileges bij elkaar had gebracht en waarop we nog uitgebreid zullen terugkomen, en naar de verza-

onder meer Orlers: Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen', 1993, p. 108-109.

69 Orlers, *Beschrijvinge* (1614) ontleent gedeeltes aan Scriverius, *Beschrijvinghe van out Batavien* (1612) voor zijn uiteenzettingen over de stichtingsdatum van Leiden (p. 13-14 en 17-18), over haar Latijnse naam Lugdunum Batavorum (p. 8), de beschrijving van de burcht (p. 59-60), en enkele passages over de graven (zie de volgende noot), maar alleen op p. 8, 211-212 en 225 noemt hij zijn bron. Over dit boek van Scriverius: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 132-139.

70 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 136-137, 142, 163, 192-193; Tuynman, 'Scriveriana' (1997); Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (1995), p. 14 n. 15; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 212-224 en 225-240. Orlers identificeert deze kopij als Scriverius' 'Verbeterde *Batavia*' (p. 225). Tot nu toe is in de literatuur over het hoofd gezien dat ook het eerste hoofdstuk uit het tweede, historische deel een door Scriverius herschreven versie van de *Divisiiekroniek* is. Orlers (p. 282-283) zegt gebruik te maken van de vijftiende divisie die hij geeft 'van woorden te woorden als hier volcht. Doch van D. Petrus Scriverius naerstelicken oversien, ende hier en daer uyt d'oude geschreven Chronijken verbeteret ende verrijckt.'

71 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 13, 59-60, 74, 79, 82, 250 en 282-328.

72 Al deze werken waren recentelijk in het Nederlands verschenen. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 422 verwijst naar Van Meteren, *Commentarien* (1609), fol. 40v; p. 69-71 is een parafraze van Hospinianus, *Zes boecken* (1609), p. 263 en 267-268; p. 242-248 over de wederopertij Jan Beukelsz (1509-1536) is ontleend aan De Brès, *De wortel* (1608) – een boek dat hij bij overlijden nog in bezit had (*Catalogus* (1646), fol. B1v nr. 139); de biografieën van vijf schilders op p. 259-274 zijn gebaseerd op Van Mander, *Schilder-boeck* (1604), fol. 210-211, 217-217v, 211-215, 236v-238 en 295-296. In de introductie van zijn relaas over Beukelsz verwijst hij ook nog naar Johannes Sleidanus' (1506-1556) vermaarde *Boecken van de vier monarchien* (1612) waarvan hij zelf een exemplaar bezat (*Catalogus* (1646), fol. A1v nr. 39), alsmede naar de werken van Maarten Luther (1483-1546) in het Hoogduits, en naar de boeken over de wederopertij door Lambertus Hortensius (ong. 1500-1574), Johann Heinrich Bullinger (1504-1575) 'en verscheyden anderen'.

meling keuren (stedelijke verordeningen) die Van Hout in 1583 op last van het stadsbestuur had samengesteld en gedrukt.⁷³ Voor zijn beschrijvingen van de universiteit en haar instellingen raadpleegde Orlers bovendien een verslag van de inwijding van het Statencollege, een universitaire predikantenopleiding (door Van Hout),⁷⁴ en verwees hij naar inventarissen van de hortus botanicus (door zijn aangetrouwde neef Pieter Pauw)⁷⁵ en de universiteitsbibliotheek (door bibliothecaris Daniël Heinsius).⁷⁶

Wat Orlers op deze manier bij elkaar sprokkelde, vulde hij aan met eigen waarneming. Teksten en inscripties op openbare gebouwen, poortjes, gebrandschilderde glazen, klokken en uithangborden ontsnapten niet aan zijn aandacht.⁷⁷ Uit zijn beschrijvingen van het stadhuis, het Prinsenhof, de saaihal en de universiteitsgebouwen blijkt dat hij er zelf heeft rondgelopen en aantekeningen heeft gemaakt. Hij bespreekt dan niet alleen de gevels, maar ook de indeling van de gebouwen, de aankleding en het gebruik van de vertrekken, en de schilderijen die er hingen.⁷⁸ Maar niet alle topografische beschrijvingen zijn gebaseerd op autopsie, ook al had hij de gebouwen zelf gezien: zijn lyrische schildering van de burcht is letterlijk overgeschreven uit de *Beschrijvinghe van out Batavien*.⁷⁹

73 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 199-202 bespreekt de Leidse jaarmarkten aan de hand van de *Keure der stad Leyden* (1583). Over het keurboek, en over Jan Van Houts arbeid tussen 1602 en 1606 aan een herziene versie, waarvan zelfs al een groot aantal bladzijden was gedrukt: Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 38, 174; Van Maanen, *Leidse keurboeken* (1982); Ketelaar, 'Jan van Houts Registratuer' (1980), p. 404-405.

74 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 156-171 is ontleend aan Van Hout, *Inneleydinge* (1592), p. 1-40. Alleen de ordonnantie op p. 22-35 is door Orlers niet overgenomen.

75 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 143 is gebaseerd op Pauw, *Hortus publicus* (1603). Deze zeer zeldzame plantencatalogus had vooral een gebruiksfunctie: ze wilde aan studenten en bezoekers een overzicht van de aanwezige planten te geven. In blanco vakjes konden zij bovendien zelf de namen van de kruiden en planten aantekenen. Het bevatte naast een uitslaande kaart ook een korte Latijnse omschrijving van de indeling van de tuin, die Orlers volgt. Hierover: *Leidse universiteit* (1975), p. 167 nr. D2. Pieter Pauw (1564-1617) was in 1593 getrouwd met Van Houts oudste dochter Maria (†1612): Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 41. Hij bracht het tot professor in de medicijnen, opzichter van de hortus botanicus en het anatomisch theater (die Orlers beide uitgebreid bespreekt) en verschillende malen tot rector magnificus. Hierover: NNBW, dl. 4, kol. 1051-1053. Pauw zal Orlers hebben bijgestaan toen deze de hortus en het anatomisch theater beschreef. Diens naam valt meerdere malen (p. 143, 147, 149, 150).

76 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 151 verwijst naar Heinsius, *Catalogus* (1612). Orlers was één van de leveranciers aan de universiteitsbibliotheek waar Heinsius sinds 1607 de scepter zwaaide. Sinds 1610 was hij uitgever van een aantal van diens werken: zie n. 62. Bovendien droeg Heinsius bij met een lofdicht op Orlers' stadsbeschrijving; zie inleiding. Mogen we zijn actieve hulp aan Orlers' project veronderstellen?

77 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), vertelde bijvoorbeeld over teksten boven de toegangspoort van het Sionshofje in de Schoolsteeg (p. 107), op het uithangbord van het huis *Den vergulden vyghenboom* bij de Weversbrug (p. 19), boven de ingang van het stadhuis (p. 113-114) en de Latijnse school (p. 154-155). Ook het gebrandschilderde glas dat de hoogheemraden van Rijnland hadden geschonken aan de Sint-Janskerk te Gouda gebruikte hij als bron (p. 30), evenals een bord in de Pieterskerk dat de datum vermeldde waarop de kerk was ingewijd (p. 67), de opschriften op de muren van de stadhuisstoren en op de klokken die daar hingen (p. 118) alsmede de inscripties op de klokken die zich bevonden in de toren van de saaihal (p. 124).

78 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 112-118 (stadhuis met een beschrijving van de schilderijen), 119-121 (Prinsenhof met slechts een summier beschrijving van het interieur), 122-125 (saaihal met een beschrijving van de schilderijen), 128-133 (universiteitsgebouw), 142-147 (hortus botanicus), 147-149 (anatomisch theater) en 150-153 (universiteitsbibliotheek).

79 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 61-62 is ontleend aan Scriverius, *Beschrijvinge van out Batavien* (1612), p. 34.

Afb. 26 Portret van Petrus Scriverius (1576-1660) op 74-jarige leeftijd door Pieter Soutman (1649).

Scriverius' raad en daad

In zijn woord vooraf noemt Orlers niet alleen gedrukte bronnen, maar ook 'mijn waerden vriend' Petrus Scriverius (afb. 26). Deze had hem 'tot verscheyden plaetsen ende tijden met raet ende daet by gestaen ende geholpen'.⁸⁰ Met andere woorden: de Leidse oudheidkundige trad op als adviseur en informant. Orlers was zeker niet de enige die van zijn hulp kon profiteren. S. Langereis heeft laten zien dat Scriverius één van de geleerde antiquaren was die beschikten over veel vrije tijd, uitstekende contacten, veel kennis en een uitgebreide verzameling oude handschriften en ander materiaal, en dat hij daarom een centrale rol speelde in een Hollands netwerk van geschiedschrijvers en oudheidkundigen. Niet in de laatste plaats stond hij (op verzoek of uit eigen initiatief) allen terzijde die zich waagden aan het nieuwe genre van de stadsbeschrijving. Terwijl Scriverius de geleerde Pontanus als een gelijkwaardig specialist benaderde, nam hij de rol van leermeester aan ten opzichte van minder erudiete amateurs zoals Samuel Ampzing, Johan van Beverwijck en Jan Orlers.⁸¹ Binnen die kring nam de Leidse stadsbeschrijver Orlers een unieke positie in, omdat de persoonlijke en intellectuele banden tussen Orlers en Scriverius al geruime tijd bestonden toen de stadsbeschrijving in de jaren 1610 ter sprake kwam. Zoals we zagen was Orlers in 1599 aanwezig bij Scriverius' huwelijk met de regentendochter Anna van der Aar (1576-1656). In 1606 stelde Scriverius de catalogus van Orlers' eerste boekenveiling samen.⁸² Die vroege contacten waren mogelijk gelegd met de hulp van Jan van Hout, die in hetzelfde intellectuele milieu verkeerde als Scriverius, dezelfde oudheidkundige interesses had en met hem van gedachten wisselde over het Leidse verleden.⁸³

Voor zover valt na te gaan was Scriverius' belangrijkste rol het geven van mondelinge raad (blijkens talloze verwijzingen naar de opvattingen van 'P.S.') en het aanleveren van gegevens als concrete daad: Scriverius voorzag de stadsbeschrijver van documenten en leverde (zoals gezegd) zelfs kopij aan. Die hulp was vooral geconcentreerd op de onderwerpen waarin Scriverius het meest was geïnteresseerd: het ontstaan van de stad in de oudheid, de Hollandse graven in de middeleeuwen, en het beleg en ontzet uit 1573 en 1574.

Dat laatste onderwerp was (wat Orlers betreft) zeker het belangrijkste. In zijn woord

80 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v-*3r (en ook p. 211, 279). Scriverius leverde onder meer een lang drempeldicht dat de lof zong van de sleutelstad en eindigde met prijzende woorden voor de auteur van haar geschiedenis, 'de Neeff van Hout' (fol. **2v-***1v).

81 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 188-194.

82 *Plurimorum insignium librorum Commelinianorum [...] catalogus* (1606). Het ging om de eerste openbare verkoping (op 4 oktober 1606) van de magazijnvoorraad van Hieronymus Commelinus (1549-1597) uit Heidelberg, diens erfgenamen en hun medefirmanten, waar ook tal van Latijnse handschriften te koop werden aangeboden. Toen de catalogus af was, stuurde Scriverius hem op 14 september 1606 naar zijn vriend Pontanus, die op 19 september een bedankbriefje terugstuurde. Van Selm, *Een menighe* (1987), p. 64-65 n. 122-123, 91, 154-155 nr. 8, en 308 n. 220; Hulshoff Pol, 'The library' (1975), p. 417-418.

83 Beide mannen waren geïnteresseerd in het Leids verleden en hadden plannen voor een geschiedenis van de Hollandse graven, maar alleen Scriverius publiceerde er een. Over Van Houts plannen: Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 172; Prinsen, 'Bronnen' (1903), p. 226-227. Over Scriverius' gravengeschiedenis: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 239-264; Langereis, 'Petrus Scriverius' monument' (1998).

vooraf noemt Orlers daarom expliciet de relevante documenten die Scriverius aanleverde uit de nalatenschap van jonkheer Jan van der Does, heer van Noordwijk, die tijdens de belegering van de stad een belangrijke rol had gespeeld als bevelhebber van het uit de stedelijke schutterijen bestaande verdedigingsleger.⁸⁴ Scriverius bezat onder meer het door Van der Does geannoteerde exemplaar van de *Corte beschryvinghe* van de belegering, die rekestmeester Jan Fruytiers voor het voetlicht had gebracht. In de herziene en uitgebreide editie uit 1577 had Fruytiers een positief beeld geschetst van de standvastigheid en Oranjetroew van het Leidse stadsbestuur, maar Van der Does en Van Hout (die beiden de vroedschapsvergaderingen hadden meegemaakt) dachten daar heel anders over.⁸⁵ Scriverius deelde hun visie. Hij was begonnen aan een 'Chronijck vande stad Leyden ende van Rhyndland' waarin hij stelde dat Fruytiers deed 'oft d'Heer van Noortwyck inde belegherde stad niet en hadde gheweest.' Dat was een onvergeeflijke omissie. Daarom moest hij hoognodig 'bestraft werden.' De auteur, grapte Scriverius, moest 'niet Friijtyer maer veel eer Fluyter' worden genoemd!⁸⁶ Ook gaf Scriverius aan Orlers een groot aantal brieven die tijdens de belegering door Van der Does, als commandant van de stadsverdediging en gouverneur van de prins, waren geschreven en ontvangen.⁸⁷ Ondanks Scriverius' kritiek baseerde Orlers zijn relaas vrijwel geheel op het verhaal uit de tweede druk van Fruytiers, met eenzelfde positieve visie op het eendrachtige, aan Oranje getrouwe stadsbestuur, ook al was er in die visie van Fruytiers en Orlers wel degelijk enige aandacht voor het wankelen van enkele anonieme stadsbestuurders en werd ook de standvastigheid van Van der Does genoemd. Maar dat ging Scriverius dus niet ver genoeg.⁸⁸

84 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 280. Over Van der Does: Heesakkers en Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de muzen* (1993).

85 Sicking, *Geuzen en glippers* (2003), p. 23-24; Koppenol, *Het Leids ontzet* (2002); Verbaan, 'Omme mijne vaderlicke stad Leyden' (1995); Fruin, *De oude verhalen* (1874). De laatste heeft een uitgave van de aantekeningen van Van der Does in diens exemplaar van Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), UBL 1498 D 10, waaruit Orlers citeerde. Dit exemplaar bevond zich in de bibliotheek van Scriverius, blijkens: *Libri appendicarii bibliothecae Scriverianae* (1663), fol. B1r nr. 33 'Corte beschrijving van de strenge belegering der Stad Leyden met gheschrevene aenmerkingen van d'Heer Schrijver.' Later was het in het bezit van de Lutherse predikant Franciscus Smit (1704-1782), die de aantekeningen, net als de samensteller van Scriverius' veilingcatalogus, ten onrechte toeschreef aan Scriverius: Fruytiers, *Korte beschrijvinge* (1739).

86 KBH 131 B 33, fol. 197r. Deze kroniek beslaat één bladzijde. Op de veiling van Scriverius' bibliotheek is sprake van een 'Chronijck van Leyden' maar het is onduidelijk waarnaar dit verwijst: *Libri appendicarii bibliothecae Scriverianae* (1663), fol. B1v nr. 100.

87 Het gaat voornamelijk om (a) brieven van de glippers en Spaanse veldheren aan de stad en (b) persoonlijk aan Van der Does gerichte brieven waaronder – pronkstukken van de verzameling – de twee brieven die Louis de Boisot (ong. 1530-1576), aanvoerder van het geuzenleger, op 22 en 26 september 1574 met duiven naar de commandant in de belegerde stad zond. Scriverius tekende in zijn 'Chronijck' aan dat hij deze laatste brieven had gezien, KBH 131 B 33, fol. 197r: 'Ick hebbe verscheyden brieven ghesien vanden Admiraal Boisot aen den Heer van Noortwyck gheschreven ende met de duiven inde stad ghesonden [...]'. De correspondentie van de stad met de Staten van Holland en de Prins citeert Orlers daarentegen naar Fruytiers. Waarschijnlijk bevond deze correspondentie zich in het archief van de Staten van Holland waar Fruytiers als rekestmeester toegang zou hebben gehad: Fruin, *De oude verhalen* (1874), p. 9-10.

88 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 391 noemt de rol van Van der Does en het wankelen van 'sommige'. Orlers' bron Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), fol. 24r is explicieter en spreekt van 'sommige vande Overicheyt'. Zie ook hoofdstuk 6 voor Orlers' behandeling van deze materie. Naast Fruytiers is Orlers' belangrijkste bron het zogenoemde *Dag-verhael*, een kroniekje dat is bijgehouden door iemand zonder contacten ten stadhuize. Dit kreeg Orlers mogelijk ter inzage van Scriverius, althans, deze bezat hiervan een exemplaar waarin hij enkele marginale aantekeningen maakte: RAL Bib LB 2014 is een afschrift door Frans van Mieris naar een 'Oud MS. uit de Bibliotheek van den WelEd. Heer A. de la Court,

Elders in de stadsbeschrijving worden Scriverius' opvattingen beter gevolgd. Het gros van diens bemoeienis lijkt zich daarbij te hebben geconcentreerd op de zeer uitgebreide bespreking van Leidens beroemde mannen. Dat was samen met de lange uiteenzetting over het beleg en ontzet één van de belangrijkste onderdelen van Orlers' boek. Voorop stonden zeer uitgebreide levensbeschrijvingen van Leidens vorstelijke zonen rooms-koning Willem II en Floris V die, zoals we zagen, berusten op kopij van Scriverius. Hekkensluiters waren de Leidse schilders, wier biografieën worden geciteerd uit het genoemde *Schilder-boeck* van Karel van Mander, 'mijn vriendt in sijn leven wesende'.⁸⁹ Daartussenin stonden besprekingen van de geleerde mannen ofwel *virī docti*, vol met erudiete verwijzingen naar manuscripten en publicaties die onmogelijk uit Orlers' eigen koker konden komen. Naar eigen zeggen beschikte Orlers over die informatie 'meest door aenwijsinghe ende onderrechtinghe van D. Petrus Scriverius'.⁹⁰ Die hulp was overigens noodzakelijk, want Orlers' kennis van het Latijn en andere vreemde talen was beperkt, ook al verkocht hij in zijn op de universiteit gerichte boekwinkel vreemdtalige publicaties.⁹¹ Alle bronnen die hij zelf voor zijn stadsbeschrijving raadpleegde, waren aantoonbaar in het Nederlands gesteld, desnoods speciaal op zijn verzoek vertaald.⁹²

Van Houts dienstboek

Scriverius was evenwel niet Orlers' belangrijkste raadgever. Die rol was weggelegd voor zijn oom Jan van Hout (afb. 27), die postuum een grote invloed op Orlers' stadsbeschrijving had. In het woord vooraf vertelt Orlers dat een van zijn 'alder waertste vrienden, ende een groot beminder van het Leytsche welvaeren' was begonnen aan een vergelijkbare onderneming. Tot de groep die men toen 'vrienden' noemde, hoorden ook familieleden. Orlers zal dus zeker zijn oom hebben bedoeld. Die oom had van enkele zaken zelfs 'een kleyn ruych bewerp' gedrukt, zo gaat Orlers verder, dat echter onvoltooid was gebleven. Orlers maakte gebruik van dit *Der stad Leyden dienst-bouc* en van een aantal nagelaten papieren van zijn oom, al is hij daar in het woord vooraf niet duidel-

gekoomen van de Geleerden Heere Petrus Scriverius, wiens schrift hier en daar in den rand gevonden wordt.' Misschien stemt dit overeen met 'Sommige gedenkwaardige stukken, aangaande de Beleger. en 't Ontzet van Leyd.' die zich bevonden in zijn nagelaten bibliotheek: *Bibliotheca Scriveriana* (1663), fol. L3v nr. 269.

89 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 259-274. Alleen voor de jongste generatie (Isaac Claesz van Swanenburg en diens drie zoons Jacob, Claes en Willem) vaart hij op eigen kompas. Over schilders in de Hollandse stadsbeschrijvingen: Sluijter, *Verwondering over de schilderijenproductie* (2003).

90 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 249.

91 Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988), p. 213-215; Orlers, *Cataloge* (1623).

92 Anderstalige documenten (zoals brieven, statuten of handgeschreven kronieken) worden voor hem vertaald door vrienden of liefhebbers: Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 139 ('gelijck die selvige by een groot Lief-hebber der poesien mijn gunstigen vriendt verduytst zijn'), 145, 341, 375 (door 'een seecker goet Vriendt'), 384 ('by een Lief-hebber'), 395. Toen Orlers bij Cornelis Claesz in de leer was, kende hij nog geen Frans. Toen hij aan zijn oom schreef dat hij graag naar Frankrijk wilde, verzuchtte Van Hout (RAL W 3049 rr, brief 25): 'Gy zout beter raecken, cont gy wat franchois.' Zijn privé-bibliotheek bestond vooral uit boeken in het Nederlands. Hij had wel een klein aantal titels in het Duits, Engels en Frans, maar vrijwel geen in het Latijn: Van Selm, 'Particuliere bibliotheeken' (1992), p. 89-90; Orlers, *Catalogus* (1647).

Afb. 27 Portret van Jan van Hout (1542-1609) door Willem van Swanenburg (1608).

lijk over.⁹³ Al in 1672 schreef stadsbeschrijver Simon van Leeuwen dat Orlers zijn boek had samengesteld uit 'de nauwkeurige sgriften van goeder gedagten' van Jan van Hout en dat het beste uit Orlers' boek eigenlijk uit diens koker kwam.⁹⁴ Dat waardeoordeel is niet helemaal juist, maar roept wel vragen op: wat is het *Dienst-bouc* eigenlijk, waaruit bestonden die nagelaten papieren en geschriften, en welke rol speelden ze bij de totstandkoming van Orlers' boek?

De ontstaansgeschiedenis van het *Dienst-bouc* is nauw verbonden met het lot van de originele charters en oorkonden. Zoals we zagen, werden sinds het midden van de zestiende eeuw het stadszegel, de grafelijke privileges en andere officiële documenten bewaard in het zogenoemde secreet ten stadhuisse. Toen het gerecht in 1577 inzage in de originele charters nodig had om na te gaan of leden van de vroedschap wel of niet bij de lakennijverheid betrokken mochten zijn – een kwestie die was aangezwengeld door Jan van Hout –, realiseerde men zich niet alleen hoe belangrijk het was om de grafelijke privileges te kennen, maar ook dat de documenten zich in een deplorabele toestand bevonden. Na ampel beraad besloot de vroedschap daarom dat de stukken moesten worden gereinigd en geconserveerd. Ook moest er een drukkerij op het raadhuis worden ingericht zodat de privileges die volgens het gerecht 'oorbaer zullen zyn te werden gedrukt ende tot kennisse gebracht', in een oplage van honderd exemplaren konden worden gedrukt. Dit boek zou onder de burgemeesters, schepenen, vroedschappen en veertigen worden verspreid opdat zij 'duende haren eedt van privilegien voor te staen mochten weten waer naer hem te gedragen'. Bij overlijden of vertrek moesten zij het boek weer inleveren.⁹⁵ Dit besluit is de geboorte van het *Dienst-bouc* en van Van Houts stadhuisdrukkerij. Onmiddellijk kocht Van Hout een drukpers en lettermateriaal om de privileges te drukken. Samen met zijn klerken haalde hij de documenten uit het secreet, maakte ze schoon en droogde ze met behulp van warme doeken. De stukken werden chronologisch geordend, netjes in omslagen verpakt, en ergens tussen 1590 en 1595 in een ladekast ter secretarie opgeborgen. Toen konden alle stukken worden overgeschreven in een drietal privilegeboeken en door de leden van het gerecht worden gecollationeerd. Ook werd van alle privileges een uittreksel gemaakt. Een gedrukt privilegeboek hebben de bestuurders echter niet aangedurfd. In 1600 of 1601 schonk de stad aan Van Hout – na een dispuut over de bekostiging – al het lettermateriaal en het gebruik van de drukkerij (maar niet de drukpers). Toen Van Hout in 1602 een selectie privileges publiceerde onder de titel *Der stadt Leyden dienst-bouc* was dat dan ook een persoonlijk initiatief.⁹⁶

93 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v: 'Een van mijn alder waertste vrienden, ende een groot beminder van het Leytsche welvaeren, hadde sulcx over eenige Jaeren wel voorgenomen, ende alrede van eenige saecken een kleyn bewerp gemaectt ende op de Persse gebracht: Maer hy is door de alvernienende doot, al eer hy sulcx heeft konnen voltrecken, wechgeruckt ende gestorven: welcke beginselen benefens vele ende versheyden andere stucken ende papieren by d'een ende d'ander gemaectt wesende (die mijn by versheyden goede vrienden behandicht syn) hier ende daer, waer sulcx te passe quam ingevoecht zijn, gelijkmen tot versheyden plaetsen aangewesen sal vinden.'

94 Van Leeuwen, *Korte besgryving* (1672), p. 1 en 196-197.

95 RAL SA II 471, fol. 43v-44r (15 november 1577), in een niet geheel betrouwbaar afschrift ook bij: Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij op het raadhuis' (1857), p. 278-280. Dit was een ander argument dan normaal gesproken voor de publicatie van plakkaatboeken werd aangevoerd, namelijk dat kennis van wetgeving onmisbaar is voor iedereen en niet alleen voor rechters en bestuurders: Huussen, 'Het plakkaatboek' (2002).

96 Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 37-38, 111, 129, 173-174; Breugelmans, *De eerste Leidse stadhuisdrukkerij* (1990); Kleis, 'Jan

Het eerste wat opvalt, is dat het *Dienst-bouc* een antiquarisch werk is volgens de nieuwste principes.⁹⁷ Van Hout baseerde zich zoveel mogelijk op officiële stukken uit de stedelijke administratie, te weten: ‘dezer Stede Privilegien, Reeckeningen, Registers, ende gelijcke chartren, stucken, ende papieren, van onwederspreeckelicken geloove zijnde.’⁹⁸ Die privileges nam hij integraal op in een zorgvuldige transcriptie. Abbreviaturen worden in een ander lettertype opgelost. Verschillende redacties van dezelfde tekst worden naast elkaar in kolommen afgedrukt. Bovendien geeft hij uitgebreide en minutieuze codicologische omschrijvingen over het materiaal waarop het document geschreven is, de afmetingen van de stukken, het aantal regels en het aangehechte zegel. Op speciaal opengelaten witte plekken moesten afbeeldingen van die zegels worden opgenomen. Op deze wijze wordt het leeuwendeel van het *Dienst-bouc* gevuld door de teksten en uitgebreide omschrijvingen van de grafelijke privileges uit de periode 1266-1430.

Tussen al die privileges en bronnenbeschrijvingen door vertelt Van Hout een verhaal. Na een breed uitgesponnen inleiding geeft hij op de eerste bladzijden een nauwelijks onderbroken betoog waarin hij het gebrek aan bronnen over Leidens oudste geschiedenis verklaart en een intelligente hypothese geeft voor het ontstaan van de stad.⁹⁹ Dan begint hij aan een geschiedenis van de opkomst en ondergang van de Leidse burggraven (die hun macht over de stad trachtten te vermeerderen, maar uiteindelijk het onderspit moesten delven; een zaak waarover veel discussie was geweest). Die geschiedenis valt zo lang uit dat ze de rest van het boek vult. Aan het boek gaan bovendien twee lofzangen vooraf op Leidens verlossing van de Spaanse troepen in 1574. Het wordt besloten met een lofzang op Leidens verlossing van de burggraven in 1420, toen zij definitief het recht verloren om stedelijke bestuurders te benoemen. Zo wordt het *Dienst-bouc* één grote ode op de onafhankelijkheid van de stad.¹⁰⁰

Van Houts bedoelingen waren echter omvattender dan wat hij in de gedrukte exemplaren van het *Dienst-bouc* heeft gerealiseerd. Wat hij beoogde te schrijven was een kruising tussen stadsbeschrijving en stadsgeschiedenis, die stevig was gegrondvest op betrouwbare bronnen uit het stadsarchief. Uit de opdracht en de titelpagina (waarop met geen woord over de burggraven wordt gerept) blijkt duidelijk dat hem een boek voor ogen stond dat begint met een historische topografie – een historische schets van de oude stad gevolgd door beschrijvingen van de opeenvolgende stadsvergrotingen –

van Hout' (1987); Van Maanen, *Inventaris* (1986); De Pater, *Jan van Hout* (1946), p. 43-45; Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 66-70; Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij op het raadhuis' (1857). Het citaat is naar: RAL SA II 471, fol. 43v-44r (15 november 1577), in een minder betrouwbaar afschrift ook bij Rammelman Elsevier (p. 278-280). De ladekast met privileges stond in de kamer van de stadssecretaris: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. xxxix. Het uittreksel is (met varianten) getiteld *Tafel ende cort inhoud van de voornaemste privilegien, octroijen, hantvesten ende accorden der stadt Leyden* en omspannt de periode 1266-1594. Een afschrift bevindt zich onder meer in UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 142-167.

97 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 109; Oevering, *Enkele aspecten* (1988); Kleis, 'Jan van Hout' (1987); Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 130-137.

98 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2v. Mijn cursivering.

99 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc*, 1602, p. 3-8.

100 Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 174; Kleis, 'Jan van Hout' (1987), p. 141; Strengholt, 'Jan van Houts lofzang' (1986); Waterbolk, 'Zeventiende-eeuwers' (1957/1979), p. 10-11; Prinsen, 'Bronnen' (1903), p. 206-207. Over de strijd tussen stad en burggraven: Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' (2002), p. 67-73; Van der Vlist, *De burch van Leiden* (2001). De burch bleef tot 1651 in particuliere handen, namelijk van de familie De Ligne als erfgenamen van de Van Wassenaars.

gevolgd door een behandeling van de ‘gestiften tot geestelicken ofte godsvruchtighen zaecken’ en beëindigd met een bespreking en geschiedenis van de staatsinrichting, compleet met opsomming van alle vroedschappen en veertigen die de stad in de loop der eeuwen hebben bestuurd.¹⁰¹ Hij had ook al plannen klaarliggen voor de toekomst:

maer verhope naerderhant, zo verre de almogende God my (tot tzestich jaren in frisser gezontheyt gespaert hebbende,) tleven noch eenige jaren verlangen, ende in dezen jammerdale laten wil, mit ende beneffens tgemeen maken van de vordere Privilegien, in tbyzonder, ende van jaer tot jaer te verclaren, niet alleen wie in bedieningen zijn geweest, met wat telcken jare gedenckens-waerdich voorgevallen is, zo ten opzichte vande vermeerderingen van het rechts-gebiet, timmeragie ende gebou van gemeene wercken, van wassen ende toenemen vande Neeringe: vande innelantsche, ooc uylantsche oorlogen: vande beroerten onder den burgheren ende innewoonderen: van rijzinge ende dalinge vande munte [...].¹⁰²

Van Hout wilde dus ook een tweede deel schrijven dat zou bestaan uit gedetailleerde annalen. Beide delen zouden volledig op de betrouwbare bronnen worden gefundeerd en alle stadsprivileges zouden in hun historische context in *extenso* worden geciteerd. Zijn doelgroep werd gevormd door de vroedschappen en veertigen: hun voorgangers worden niet alleen opgesomd en besproken, maar ook worden hun daden beschreven. Zo valt goed te zien hoe de voorgangers zich van hun taak hebben gekwetend en dat is ‘geen cleyne voortstouwende prickel, omme ooc tot deucht, eer, ende vromicheyt te trachten’.¹⁰³ Een consciëntieuzere, antiquarische bronnenuitgave ging bij Van Hout dus samen met het didactische doel van de humanistische geschiedschrijving. Deze nadruk op de namen en daden van de bestuurders als historische *exempla* verklaart ongetwijfeld waarom Van Hout voor de ambtelijke titel van *Dienst-bouc* koos: dienstboeken waren registers, door Van Hout zelf aangelegd, van alle verkiezingen in overheidsfuncties met aantekening van de daarbij behorende eden en akten.¹⁰⁴

Op hoge leeftijd en met drukke bezigheden had Van Hout echter te veel hooi op zijn vork genomen. Alleen het eerste gedeelte van het eerste deel haalde de drukpers. Van Hout schetst hier hoe Leiden is ontstaan rond de burcht, waar eenvoudige vissers en andere schamele lieden bescherming zochten tegen hun vijanden, zodat de burggraaf

101 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2r: ‘aengaende twezen ende de gelegentheyte dezer Stede, de vermeerderingen van dien; vorder ooc aengaende tbeleyt ende de regeeringe: hoe, ende by wien tezelve van outs is geweest: wat Keuren, wat Privilegien daer toe zijn gemaect ende verleent: wat veranderingen daer inne by verloop des tijts zijn gecommen, ende voor-gevallen: zonderlinge de gene van onze tijt: Twelc doende, is mijn meeninge daer inne ordentlicken, ende van name te name te stellen, ende te verclaren alle uwer E. Voorzaten in gelijcke regeeringe, zo van Vroetschappen, als Veertigen geweest zijnde alhier, ende voor t’eerste zo cort als de gelegentheyte van zaken vereysschen [...]’. Zie ook de titelpagina: ‘Innehoudende verclaringe van twezen ende ghelegentheyte vande zelve Stadt, gelijck die van outs gheweest, ende verdeelt is: vande vermeerderinghen ende vergrootinghen van dien: Mitsgaders vande gestiften tot geestelicken ofte godsvruchtighen zaecken, aldaer, met namentlicken verclaringe van de gene die van outs her, in regeeringe zijn geweest.’

102 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2r-A2v.

103 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A3r.

104 RAL SAI 73, SAI 923 e.v. Zowel de hoge diensten (de vroedschappen, schouten, burgemeesters en schepenen) werden erin opgetekend, als de smalle diensten, waar onder meer de weesmeesters, kerkmeesters, aalmoezeniers en de regenten van de gasthuizen onder vielen: Kleis, ‘Jan van Hout’ (1987), p. 140-141; Ketelaar, ‘Jan van Houts Registrateur’ (1980), p. 406.

als vanzelf rechten kreeg over die nederzetting, al moest hij die rechten delen met de graaf van Holland. De ontstaansgeschiedenis van Leiden was dus nauw verbonden met het lot van de burggraven en dat noopt Van Hout als een logisch vervolg tot een uit de hand gelopen bespreking van de rechten die de burggraven hadden over de stad en hoe zij die rechten na verloop van tijd weer verloren.¹⁰⁵ De resterende onderwerpen die op de titelpagina en in het woord vooraf waren aangekondigd voor het eerste deel, ontbreken: mogelijk was het drukproces na de eerste acht katernen blijven steken omdat Van Hout de kopij voor het vervolg nog niet had afgerond. Het afgedrukte boek zoals we dat kennen is dan niet, zoals meestal wordt aangenomen, een afgerond geheel. Het is zelfs de vraag of het boek in deze onvolledige vorm tijdens Van Houts leven wel is verspreid. De oude man spreekt in zijn testament uit 1606 expliciet van ‘de minuuten ende bewerpen tot volmaeckinge van het by my begonste der stadt Leyden dienstbouc mit alle de begonste gedruce exemplaren’. Deze aantekeningen voor het nog niet voltooide gedeelte en alle reeds gedrukte exemplaren legateerde hij aan griffier Joost Isaacs van Swanenburg (1577–1620), die hem zou opvolgen als stadssecretaris. Hield Van Hout de reeds gedrukte vellen van het *Dienst-bouc* achter totdat hij ook de rest van de tekst had uitgewerkt?¹⁰⁶

Van Houts aantekeningen

Orlers was uitstekend op de hoogte van Van Houts plannen. Al in 1614 beschikte hij over een exemplaar van het *Dienst-bouc*, waaruit hij in zijn stadsbeschrijving verschillende malen citeert.¹⁰⁷ Ook kende hij een groot aantal handgeschreven teksten en aantekeningen uit de nalatenschap van zijn oom, waarschijnlijk via legataris Van Swanenburg.¹⁰⁸ Hieronder bevond zich een gedeelte van Van Houts ‘minuuten ende bewerpen’ ter voltooiing van het *Dienst-bouc*, met name het (verloren gegane) manuscript voor zijn dienstboek, dat Orlers kort na het overlijden van zijn oom via Van Swanenburg moet hebben bemachtigd, en een drietal (wel bewaard gebleven) langwerpige vellen met conceptteksten en lijsten van magistraatsleden die zich bevonden in een ‘Bondelken gecomen uijt het sterffhuijs van Jan van Hout’.¹⁰⁹ Het bestaan van het manuscript voor

105 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), p. 8: ‘Alhier zulx gevallen zijnde opt gesach ende rechts-gebiet twelck de Burchgraven van outs binnen Leyden hebben ghehad, en zal niet vreemt, noch buyten voornemen zijn te verclaren ende bewijzen wat tzelve eyghentlick is gheweest, ghesamentlick hoe, wanneer, ende waerom de heeren van Wasenaer tzelve recht quijt gheworden zijn, zonder daer van in tminste te ghebruycken vorder dan den naecten tijtel [...]’

106 Dit is eerder geopperd door: Oevering, *Enkele aspecten* (1988). Het citaat: RAL Bib LB 7000-22, fol. 1v-2r.

107 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 15-17, 63-65, 68 (zonder bronvermelding), 297-302, 400-401, 417-420. Behalve op p. 68 noemt hij telkens Van Hout als zijn bron. Alleen op p. 296 noemt hij ook het *Dienst-bouc*.

108 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 23, 69, 45-46, 321 noemen een ‘seker geschrifte’ en ‘eenighe aenteyckeninghen’ van zijn oom.

109 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v: ‘Soeck int Bondelken gecomen uijt het sterffhuijs van Jan van Hout, twe lombaertsche bladen, mitsgaders in het boeckken byde hand vande selve geschreven pagina 32 etc de lyste ende de namen vande vroetschappen ende veertigen dezer stede: over hondert ende meer jaeren geweest synde [...]’ Er zijn drie lomarbarde bladen bewaard gebleven die aan deze omschrijving voldoen (en die tevens aantekeningen bevatten in de hand van Orlers): RAL Bib LB 15036.

het vervolg op het *Dienst-bouc* valt af te leiden uit aantekeningen die Orlers maakte in zijn handexemplaar van het gedrukte werk. Daar merkt hij herhaaldelijk op dat zijn oom bepaalde onderwerpen had behandeld in ‘het meermael genoemde geschreven boecxken’ en dat hij aantekeningen van zijn oom had gebruikt die deze had bestemd ‘omme in syn Dienstboec twelc hier voor gebonden es inne gevoecht te werden’.¹¹⁰ Die aantekeningen verhelderen de plannen die Van Hout had en de mate waarin Orlers afhankelijk is van zijn oom.

In zijn manuscript behandelde Van Hout alle onderwerpen die hij had aangekondigd in het eerste deel te zullen bespreken. Het bevatte op folio 8 een uiteenzetting over de vier bonnen of kwartieren van de oude stad, zoals ze was geweest vóór de eerste stadsuitbreiding in 1294 (afb. 28).¹¹¹ We weten niet wat hij op de volgende bladen besprak, maar we mogen aannemen dat dit conform zijn voornemen over de stadsvergrotingen ging. Vanaf folio 24 zijn we weer goed ingelicht. Hier had hij een vertoog over de oorsprong van het stadswapen neergeschreven¹¹² dat werd gevolgd door verhandelingen over de geestelijke gestichten: uitgebreid besprak hij het patronaatsrecht van de Sint-Pieterskerk (dat de benoeming van de pastoor regelde) en de kloosterorde waaraan Floris V in 1268 het patronaatsrecht had geschonken (de commanderij van de Duitse Orde).¹¹³ Ten slotte volgde de staatsinrichting. Het manuscript bevatte beschrijvingen van het burgemeestersambt op folio 28 recto¹¹⁴ en in nauwe samenhang daarmee een bespreking van het ambt van de trezoriërs en poortmeesters op folio 28 verso. Van Hout toonde hier aan dat de burgemeesters weliswaar in 1351 waren ingesteld, maar dat zij aanvankelijk raadslieden werden genoemd en niet burgemeesters of poortmeesters.¹¹⁵ Voor zover kan worden nagegaan eindigde het manuscript met een uitgebreide lijst van alle vroedschappen en veertigen.¹¹⁶ Van Hout had zijn plannen voor het eerste deel van het *Dienst-bouc* dus niet alleen aangekondigd, maar ook gerealiseerd in een handschrift dat waarschijnlijk een lopende tekst bevatte.

Orlers maakte er dankbaar gebruik van. Toen hij in 1613 of 1614 de kopij voor zijn stadsbeschrijving klaarmaakte, citeerde hij Van Houts verhaal over de Duitse Orde.¹¹⁷ Ook moet hij op het handschrift hebben gesteund voor zijn behandeling van de vier

110 UBL LTK 781, resp. eerste foliëring, fol. 9v en tweede foliëring, fol. 74r. Dat de informatie was bestemd voor het *Dienst-bouc* wordt in het bijzonder gezegd van de lijsten met magistraatspersonen, die Orlers had ‘Getrocken ende gecolligeert uyt seecker schriften byde handt van myn oom Jan van Hout za. ged. geschreven: ende by hem uyt de registeren ende vroetschap boecken deser stede by een vergadert, omme in syn Dienstboec twelc hier voor gebonden es inne gevoecht te werden.’

111 UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. 7a[=16]v: ‘Leest de afdelingen ende beschryvingen van dese vier gedeelten offe Bonnen in seecker geschreven Boecxken van Jan van Hout pagina 8’.

112 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 14v.

113 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 9v. De commanderij en het patronaatsrecht bespreekt hij op fol. 24v, 25 en 26. Over de Sint-Pieterskerk in verband met de Duitse Orde: Verbij-Schilling, ‘Kerk en cultuur’ (2002), p. 153-154.

114 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 18r.

115 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 24v.

116 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v. Deze lijst volgde op fol. 32.

117 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 9v: ‘Commanduijren van St. Pieters kercke. Pagina 69.70.71.72. ende 73: te lesen de beschryvinge vande commandurie van St Pieters kercke, wanneer ende by wie die opgerecht es, desgelycx een lijste van alle de commanduyren, den tyt van haer regeringe, sterfdach ende andere dingen dies aengaende: de welcke by myn genomen syn uyt het meermael genoemde geschreven boecxken van Jan van Hout, staende 24 verso 25 ende 26.’

kwartieren van de oude stad, inclusief de daaraan gekoppelde discussie over de instelling van de vier burgemeesters (waarin we Van Houts opvattingen inclusief diens verwijzingen naar relevante rechtsdocumenten terugvinden).¹¹⁸ Daarnaast beschikte Orlers over veel andere papieren van zijn oom. Sommige waren het resultaat van diens historische belangstelling, andere van diens ambtelijke werkzaamheden. Zo citeerde Orlers besprekingen van de Opstand van het Kaas- en Broodvolk (1491-1492), de procedure waarmee burgers vóór 1573 op de Blauwe Steen hun burgerrecht werd ontnomen, de formules waarmee de schout de vierschaar placht te spannen en te bannen, en een zestiende-eeuwse lijst met de Leidse gebuurten die mogelijk kwam uit een ambtelijk dossier dat Van Hout in 1602 had samengesteld.¹¹⁹ Mogelijk zaten die documenten in het bundeltje dat kwam uit Van Houts sterfhuis.

Van Houts *Dienst-bouc*, handschrift, historische aantekeningen en ambtelijke documenten leverden Orlers dus informatie waarop hij zich kon baseren, maar op de keper beschouwd, bleef dat beperkt tot een gering aantal onderwerpen. Belangrijker dan het feitelijke gehalte van Van Houts postume aandeel, is dan ook de inspiratie die Orlers erin vond. Zijn ooms plannen voor een tweedelig boek over topografie, staatsinrichting en stadsgeschiedenis komen misschien niet helemaal overeen met wat Orlers realiseerde, maar voldoende om een zekere beïnvloeding te vermoeden. Orlers (en de stadsbeschrijvers na hem) bogen zich immers over dezelfde drie hoofdonderwerpen, al kozen zij niet voor de overwegend chronologische aanpak van Van Hout (die ieder hoofdonderwerp in kroniekvorm wilde behandelen) en fundeerden zij hun boeken minder nadrukkelijk op originele rechtsdocumenten en de codicologische en filologische analyse daarvan.

Er is al eens geconstateerd dat dit samengaan van chronologisch-verhalende en diplomatische passages Van Hout tot op zekere hoogte plaatst binnen een (in de Noordelijke Nederlanden niet heel sterke) traditie van door stadssecretarissen geschreven stadskronieken, die in de Nederlanden teruggaat tot de vijftiende eeuw.¹²⁰ Duidelijk

118 UBL LTK781, eerste foliëring, fol. 16r: 'de afdelingen ende beschrijvingen van dese vier gedeelten offe Bonnen in seecker geschreven Boecxken van Jan van Hout pagina 8: ende in mijn Leyden pagina 18 ende 19.' Van Houts opvattingen vinden we terug op p. 20, waar Orlers de beschrijving van de vier bonnen of kwartieren vervolgt met een korte uitleg over de oorsprong van het burgemeesterschap in Leiden. Hij verwijst naar het privilege van 1 mei 1306 van graaf Willem III, die de schout en schepenen het recht had gegeven zelf keuren uit te vaardigen. Van burgemeesters was toen nog geen sprake, legt hij uit, want die hadden de bestuurders in een keur uit 1351 zelf ingesteld: er zouden vier raads mannen komen, uit elk vierendeel één. Die keur stond niet in het *Dienst-bouc* maar werd besproken in het handgeschreven boekje van Van Hout, die daar had beweerd dat het ambt van raadsman was ingesteld 'volgende de keuren vande Jaere 1351 op St Jan Baptisten dach' en zij 'moesten syn vier uyt elcken vierendeel eenen': UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 18r en 24v.

119 Orlers, *Beschrijvinge*, 1614, resp. p. 321-325, 21-23, 23-26, 45-51. Over Van Houts beschrijving van de opstand van het Kaas- en Broodvolk: Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 176 en 343-344. Over de lijst met buurtschappen: Walle, *Buurthouden* (2005), m.n. p. 34-35; Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 36; Groenveld e.a., *Leiden* (1997), p. 42-43; Roodenburg, 'Naar een etnografie' (1992); Van der Vlist, 'In goeder vreden' (1989); Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten' (1982). Tijdens zijn naspeuringen vond Van Hout een kohiertje uit ong. 1550-1555 dat de namen en grenzen beschreef van 73 buurtschappen en nam de informatie in gewijzigde volgorde over in een dossier dat hij samenstelde ten behoeve van een reorganisatie van de Leidse gebuurten: RAL SAI 1220. Orlers voegde aan die lijst nog vier buurtschappen rond het Rapenburg toe (het Rijk van Pallas, 's-Gravensteen, Sions Rijk, Leeuwenhorst).

120 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 161. In de Nederlanden waren stadskronieken een relatief laat opko-

is dat de stedelijke kanselarij (zoals is gebleken uit onderzoek naar de stedelijke historiografie in Brussel, Duitsland, Zwitserland en Italië) een vruchtbare geboortegrond voor stedelijke geschiedschrijving was en dat de stadssecretarissen daarbij een hoofdrol speelden: zij hoorden in de middeleeuwen immers tot de beperkte groep die een universitaire opleiding had, zij speelden vaak een prominente politieke rol, en hadden bovendien het archief onder hun beheer.¹²¹ Soms maakten zij historische aantekeningen in de ten archieve bewaarde rechtsboeken met privileges, keuren of andere bescheiden, of zij noteerden de gebeurtenissen in een andere ambtelijke bundel zoals een handboek voor stadssecretarissen. Op die manier gingen diplomatische afschriften van ambtelijke documenten soms vergezeld van verhalende geschiedschrijving.¹²² Een voorbeeld hiervan dat duidelijke parallellen vertoont met Van Houts onderneming, is de kroniek die de Bossche notaris en stadssecretaris Peter van Os (†1542) aan het begin van de zestiende eeuw noteerde. Net als bij Van Hout was één van Van Os' doelstellingen het diplomatisch vastleggen van de stedelijke privileges in hun historische context. Daarbij koos hij voor een strikt chronologische aanpak: ieder jaar begint met vermelding van de benoemde schepenen en eventuele andere functionarissen, gevolgd door een afwisseling van verhalende en diplomatische passages. Van Os geeft parafrases of citaten van privileges, verordeningen en andere juridische bescheiden die hij overnam uit een cartularium dat hij zelf had samengesteld uit de originele documenten ter secretarie.¹²³ Maar een zestiende-eeuwse stadskroniek bleef niet beperkt tot de geschiedenis van de eigen stad: Van Os begint zijn verhaal bij Adam en opent het manuscript met een beschrijving van het hertogdom en een genealogie van de Brabantse hertogen. Stads- en gewestelijke kroniek vallen in deze laatmiddeleeuwse traditie meestal

mend en weinig voorkomend verschijnsel. Zelfs de historische belangstelling van de Antwerpse stadssecretaris Jan van Boendale (1279-ong. 1350) resulteerde niet in een stadskroniek, hoewel Van Boendale toegang had tot de stadsarchieven, zich bezighield met geschiedschrijving en in zijn literaire productie het Antwerpse stadsleven prees: Van Houts, *Local and Regional Chronicles* (1995), p. 26; Ebels-Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving' (1987); Peters, *Literatur in der Stadt* (1983), p. 254-263. In de Nederlanden was er wel een toenemende belangstelling voor steden in gewestelijke kronieken: Tilmans, 'Authentijck' (1989). In tegenstelling tot de situatie in de Nederlanden, was de stadskroniek al vroeg heel populair in de Duitse steden, zoals blijkt uit de monumentale 36-delige reeks *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert* (1862-1931).

121 Van Houts, *Local and Regional Chronicles* (1995), p. 48; Stein, *Politiek en historiografie* (1994), p. 123; Peters, *Literatur in der Stadt* (1983), p. 227-268; Du Boulay, 'The German town chroniclers' (1981).

122 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 161; Verbij-Schillings, *Beeldvorming* (1995), p. 272. Te wijzen valt bijvoorbeeld op een anonymus (waarschijnlijk een stadssecretaris) die halverwege de vijftiende eeuw een korte beschrijving en kroniek van Haarlem noteerde in een bundel privileges, keuren en andere stukken: *Narrative Sources* (2009-), NLo428; Van Anrooij, *Helden van weleer* (1997), p. 202; Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen' (1993), p. 17; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 156; Huizinga, *Rechtsbronnen* (1911), p. XLVII-XLVIII nr. 17. Zie ook hoofdstuk 2 n. 87. Rond dezelfde tijd begon de Rotterdamse stadssecretaris Jan Allertsz (fl. 1455-1489) met het maken van historische aantekeningen in het speciale handboek voor de secretarissen (waarin bijvoorbeeld ook enkele rechtsdocumenten waren afgeschreven), een onderneming die na zijn dood werd voortgezet door zijn opvolger Cornelis Jansz (1464-ong. 1527): *Narrative Sources* (2009-), NLo459; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 295; Te Boom en Van Herwaarden, 'Rotterdamse kroniek' (1980), 1-3 en 7-92.

123 Bijsterveld, *Cultuur* (1998); Van Os, *Kroniek* (1997); Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 350. Er is een veelzeggende tegenstelling met de Latijnse kroniek (1542-1550) van de Bossche priester Willem Molius (ong. 1500-1565), *Kroniek*, ed. Hoecx e.a. (2003), die welsiwaar toegang had tot enkele rechtsdocumenten (hij noemt het Rood Privilegeboek) maar die desondanks een traditionele kroniek levert die spaarzaam gebruik maakt van 'archiefstukken' en deze slechts bij hoge uitzondering citeert (p. 47).

samen.¹²⁴ Voor Jan van Hout is dat inmiddels ouderwets: zijn *Dienst-bouc* vertoont weliswaar overeenkomsten met de kroniek van Van Os, maar is beïnvloed door renaissance en humanisme. Aan het historische relaas voegde hij een gedicht toe van de calvinistische reformator Theodorus Beza (1519-1605) en een sonnet van Francesco Petrarca (1304-1374) in een eigen vertaling in zesvoetige jamben.¹²⁵ Zijn nauwgezette weergave en codicologische beschrijvingen van de diplomatische bescheiden getuigen van een antiquarische aanpak zonder precedent, waaraan Van Os zeker een puntje kon zuigen. Bovendien begint hij niet bij de Schepping, laat hij de gewestelijke context achterwege en introduceert hij een driedeling die we een decennium later aantreffen in de eerste gepubliceerde stadsbeschrijvingen. Van Houts *Dienst-bouc* is eerder het beginpunt van een nieuwe traditie dan het eindpunt van een oude.

Orlers' materiaalverzameling

Over het middendeel van Van Houts trichotomie, de staatsinrichting, publiceerde Orlers pas in 1641, ook al had hij zich voorgenomen het onderwerp al in de eerste druk van zijn boek te behandelen.¹²⁶ Nog steeds waren het *Dienst-bouc* en het manuscript belangrijke bronnen. Maar inmiddels kon hij ook beschikken over veel ander materiaal. Op basis hiervan lastte hij in de herziene editie van zijn boek citaten uit archiefdocumenten in. In het nieuwe deel over de staatsinrichting noemt en citeert hij bovendien talloze privileges en keuren, en geeft hij lange lijsten met magistratspersonen. Waaruit bestond Orlers' verzameling en waar kwam dat materiaal vandaan?

Orlers' collectie werd in hoofdzaak gevormd door twee privilegeboeken en verschillende bundels met stedelijke verordeningen.¹²⁷ De kern was het privilegeboek dat we hiervoor al tegenkwamen: Orlers' handexemplaar van Van Houts *Dienst-bouc*. Hij had talloze opmerkingen in de marge geplaatst waarin hij regelmatig verwees naar Van Houts manuscript en naar gepubliceerde geschiedwerken en verhandelingen

124 Van Synghel, 'Het dilemma' (1998); Van Houts, *Local and regional Chronicles* (1995), p. 15-16 en 42-45. Zie ook Ebels Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving' (1987), die om deze reden geen stadskronieken in de Noordelijke Nederlanden aantroef, maar alleen 'stedelijke journalistiek'. Molius beperkte zich in zijn kroniek zoveel mogelijk tot de stad Den Bosch en zijn Meierij en hij begint zijn kroniek dan ook bij de stichting van de stad.

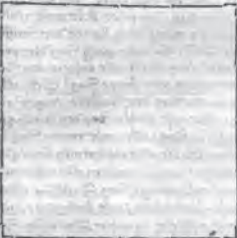
125 De toeschrijving van het gedicht aan Theodorus Beza en niet aan George Buchanan (1506-1582), zoals lange tijd is gedacht: Van Hout, *Opdracht aan Broer Cornelis* (1993), p. 6-7. Over de Petrarca-vertaling: Ypes, *Petrarca* (1934), p. 74-75. Over Van Hout als literaire voorman van de renaissance: Bostoën, 'Jan van Hout en de metra' (2010), *Hart voor Leiden* (2009), p. 101-104; Koppenol, *Leids heeal* (1998), 'In mate volget mi' (1991).

126 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 20-21: 'tot wat tijden dat den breeden Raet bestaende in Vroetschappen ende veertighen, aenghevanghen ende begonnen is, sal hier naer verhaelt werden, als wy een weynich vande Regeringe deser Stede sullen schrijven ende verhalen.' Het is evenwel mogelijk dat dit een citaat uit Van Houts handschrift is dat gedachteloos is overgenomen.

127 RAL W 3049 h, fol. [3]r (testament Jan Jansz Orlers, 12 februari 1641): 'alle sijne heer comparants ende testants papieren ende schriften, bij sijne e. metter tijt vergadert, ende voor het meerendeel selfs geschreven, soo aengaende de regeringe der stadt Leijden, ende den gemeene lande van Hollandt ende Westvrieslant, als opt stuc vande justitie, mitsgaders beijde de previlegie boecken, ende tgeene daer aen dependeert'.

bier klimmende Leeuwen: ende in tborder berchiert opten ghesloten
helm; mitfgaders opt paert-hoofst mit eenen enkel-hoofdigen vles-
genden Aert / hebbende zelve zegel in zijnen ommeloop de volgen-
de letteren / van oude maectel / als vozen.

S: GVILL: DEI: GRA: COMITIS: HAYNN:
HOLL: ZELANDIE: AC: DNI: FRISIE.

Opton rugge van tboorzchzeven
zeghel was ghedruct een contre-
ghel hoorch in zyn dwerf-line ee-
nen duppi / daer inne af ghedruct
stont eenen eenhoofdigen vlieghe-
den Aert / de borst verwapent mit
een schildcken / bezetter mit vier
klimmende Leeuwen / hebbende in
zijnen ommeloop de volghende let-
teren / als vozen.

S: GVILL: CŌIS: HAYNN: HOLL: ZELAN-
DIE: AC: DNI: FRISIE:

In gheen van beyde de voozgaende Privilegien en werden de
Durchgraven van Leyden niet bekent als Heeren van Wallenaer/
gelijck oock niet in eenige vande ghene hier vozen geroert. Dat meer
is / en zijn de Heeren van Wallenaer niet ghendeint / noch bekent in
zeekere twee brieven ghegeven / d'ene by Grave Willem van Dene-
gouwen / etc. in den jare 1345. in de teute voor Wrechte / ende d'an-
der by Hertoghe Willem van Deperen / inden jare 1351. de welcke
ick ter eeren van de outhent / om de geschiedenissen in gheheughen te
houden / ende te dienen tot onderrechtighe der gener die de Histo-
rie van hier enden zal willen beschrijven / alhier van woorde te woorde
by gheboucht hebbe.

*Alley den gheendiedetghen bueff
jullich sie / of horen leghe / Wille
G. lacin Graue van depen / van
Dene. van Zeele. van here. van
Dieelant. G. lacin / mit kenssij der waer
heit / en si alle leyden / want in se hede*

*Dit is een Brief van Duder pant en Inlennick
ende gheleuue / Beoftere / Burgheerme
stet / Gropene / Dale / ende alle die
Ghemene gemeenelike van insey ste
dey / van Gorderel / van Zeele / van
Nederdorp / van Delt / van Leyden /
ende van Gharstach / teverst hebby op
onse*

1351 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

*133
So gaus in 1748
+ 1750
voorz. beschrijv. d.
v. d. Leyden.*

*1345
Burgemeester*

*Dit is een brief van Duder pant en Inlennick
ende gheleuue / Beoftere / Burgheerme
stet / Gropene / Dale / ende alle die
Ghemene gemeenelike van insey ste
dey / van Gorderel / van Zeele / van
Nederdorp / van Delt / van Leyden /
ende van Gharstach / teverst hebby op
onse*

Afb. 29 Bladzijde uit Van Houts Der stad Leyden dienst-bouc met aantekeningen van Orlers (1602). Hier schrijft Orlers over de instelling van het burgemeesterschap met verwijzing naar het geschreven boekje van Van Hout en naar Scriverius' Beschrijvinghe van out Batavien (1612).

(afb. 29).¹²⁸ Bovendien voegde hij achteraan een groot aantal documenten toe. Daaronder bevonden zich onder meer lijsten met stadsbestuurders, afschriften uit vroedschapsboeken, een chronologisch overzicht van de Leidse privileges en afschriften van een aantal ervan. Vooraf gingen een chronologisch register op alle stukken die in dit privilegeboek te vinden waren, en een thematisch register van alle 'Placcaten, Keuren ende Ordonnantien' die hij in bezit had, 'gebracht onder Titulen, omme die bequamelicken te connen gebruycken ende vinden'. Door deze registers, die hij continu bijhield, was dit privilegeboek duidelijk de spil van zijn complete verzameling. Zijn andere privilegeboek was hieraan duidelijk ondergeschikt: het was een 'out geschreven boeck' dat Orlers op 5 december 1622 cadeau had gekregen van de van oorsprong Dordtse tingieter Dirck Dircksz Loffrys († 1663).¹²⁹

De verzameling privileges werd gecompleteerd door een collectie stedelijke verordeningen. Orlers beschikte niet alleen over een grote verzameling recent uitgevaardigde keuren in 24 genummerde bundels, verzameld tijdens en gebruikt voor zijn werk als stadsbestuurder, maar hij bezat ook oude verordeningen in een aantal door de stedelijke overheid samengestelde collecties. Waarschijnlijk uit de nalatenschap van zijn oom kreeg hij een 'geheel out geschreven' keurboek en een door Van Hout gemaakt afschrift van het keurboek uit 1545. Ook beschikte hij over de door Van Hout samengestelde en op de persen van het raadhuis gedrukte keuren van 1583.¹³⁰ Die laatste bundel diende als basis van zijn keurboekenverzameling: hij had zijn exemplaar met wit papier doorschoten en van aantekeningen voorzien, onder meer met verwijzingen naar zijn gedrukte stadsbeschrijving, zijn twee andere keurboeken en naar zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc*.¹³¹

128 UBL LTK 781. Verwijzingen naar Van Houts handschrift zijn besproken in de vorige alinea. Verwijzingen naar gepubliceerde werken staan bijvoorbeeld op fol. F1v (Divisiechroniek), C2v (Van Vaernewijcks *De historie van Belgis* uit 1619), E2r (Bors Oorspronck uit 1621), D1v en I3r (Van Boxhorns *Toneel* uit 1632), D2r, E4r, F1v, G3r, H1r, H4r, I3r en I3v (Scriverius' *Beschrijvinghe van out Batavien*), D1v, G4r en H2r (Keuren uit 1583). Hij verwijst bovendien naar zijn eigen stadsbeschrijving uit 1614 (fol. A2v, A4r, C2v, C3r, C4r, D1v, H4v en in het voorwerk) en hij voegt twee verklaringen toe van notaris en landmeter Jan Pietersz Dou (1572-1635) die dateren van 31 maart 1613 en die door Orlers zijn gebruikt in zijn stadsbeschrijving (fol. 120a r-120a v en 121 r; de eerste verklaring in Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 18, 27, 28, 31, 33 en 60; de tweede verklaring in Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 60).

129 Dit privilegeboek heb ik niet kunnen traceren. Het was eigendom van de erfgenamen van een zekere Lucas Joosten en bevatte een verzameling stedelijke handvesten die in ieder geval de periode 1300-1418 bestreek: UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 62r. Over Loffrys: RAL SAII 1267, fol. 71v (3 juni 1613), DTB 7, fol. 277v (3 januari 1614). Ondergeschikt was ook een derde bundel rechtsdocumenten, die 60 bladen telde en die betrekking had op het nonnenklooster te Rijnsburg: UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. [10]r en 78r. Dit klooster was tijdens de belegering van Leiden in 1574 geheel en al verwoest. Net als de archieven van andere kerken en kloosters die tijdens de oorlogshandelingen zwaar hadden geleden, waren de archiefstukken vernietigd of verspreid geraakt. In het gunstigste geval namen vluchtende geestelijken ze inderhaast mee en kwamen ze uiteindelijk terecht bij overheidsinstanties of bij particuliere verzamelaars zoals Orlers: Groenveld, *Van vyanden* (2001); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 165.

130 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 667-668, 672, 676-677, 682, 698 ('de Burgerlicke Keuren vanden Jaere 1545'), en p. 661-662, 676, 682, 685, 698 en 725 ('een geheel out geschreven Keurboeck' of gewoon een 'oude keure'). Naar deze drie keurboeken verwijst hij ook in zijn 'Register van alle Placcaten, Keuren ende Ordonnantien onder mijn berustende: gebracht onder Titulen, omme die bequamelicken te connen gebruycken ende vinden' (UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. 6-[13]): 'De keuren der stadt Leyden geheel out geschreven, in folio. | De selve keuren vanden Jaere 1545 by Jan van Hout geschreven. in octavo | De selve keuren gedruct 1583 met vele ende verscheyden ampliatiën ende veranderingen.'

131 RAL Bib 15260. Op de titelpagina staat vermeld: 'Om Mr. Symon Jans Zoon', d.i. Simon Jansz van der Mije, die in

De basis van Orlers' materiaalverzameling bestond dus uit Van Houts Dienst-bouc uit 1602, waarin hij zijn collectie inventariseerde, aantekeningen maakte en documenten opnam. Omdat hij daarbij de gewoonte had te vermelden wanneer en van wie hij bepaalde informatie kreeg, zijn zijn werkzaamheden goed te volgen. In zijn stadsbeschrijving van 1614 had Orlers er nog geen blijk van gegeven oude documenten uit de archieven ten stadhuisse te kennen. Soms noemt hij grafelijke privileges en stedelijke verordeningen, maar die kende hij voor het merendeel uit mededelingen in het Dienst-bouc of uit de nagelaten papieren van Jan van Hout. Uit zijn notities blijkt dat hij pas aan zijn Beschrijvinge begon te werken toen zijn boek al lang en breed verschenen was. Zijn eerste aantekening dateert van 10 en 11 maart 1619. Toen kopieerde hij uit een oud privilegeboek (dat hij drie jaar later via Loffrys in eigendom zou krijgen) een aantal handvesten die handelden over de samenstelling van het stadsbestuur, en voegde hij daaraan aantekeningen van zijn oom Van Hout toe.¹³² Daarna kwamen de verzamelactiviteiten in een stroomversnelling. Vooral in de late jaren '20 en de vroege jaren '30 verwierf hij veel materiaal. Rond 1635 sloot hij zijn onderzoek af.¹³³ Dit komt duidelijk overeen met het verloop van Orlers' carrière. Op 23 oktober 1618 werd hij immers door prins Maurits tot vroedschap benoemd en al een jaar later door de vroedschap verkozen tot een der acht schepenen. Zo bekleedde hij in recordtijd een functie met aanzien en bevoegdheden. Dat zal zijn belangstelling voor documenten over bestuur en rechtspraak, die hij nu nodig had voor de uitoefening van zijn ambt, zeker hebben geprikkeld. Bovendien waren die documenten voor hem nu ook makkelijker bereikbaar. Het meeste materiaal verzamelde hij in de periode dat hij schepen (1619-1630) en burgemeester (1631-1632) was. Die functies waren gewichtiger dan het weesmeesterschap, dat hij in 1633 aanvaardde. Met dat laatste 'ambt van ere' kwam zijn bestuurlijke carrière in een rustiger vaarwater.

Toen Orlers weesmeester werd, was hij inmiddels 63 jaar oud. De tijd was aangebroken om de vruchten te plukken van zijn materiaalverzameling en de tweede, uitgebreide druk van zijn stadsbeschrijving te verzorgen. Uit zijn conceptteksten voor het nieuwe deel over de staatsinrichting blijkt dat hij daar bijna twee jaar aan werkte. De eerste, oriënterende fase vond plaats in november en december 1638.¹³⁴ Ze resulteerde in een 'Cort ende Ruych bewerp' dat onder meer een lijst met onderwerpen bevat die hij over de vroedschap te berde wilde brengen, inclusief verwijzing naar de locatie van relevante documenten in zijn collectie.¹³⁵ Vervolgens besteedde hij ruim anderhalf jaar

1583 de 26ste vroedschap was (Van Maanen, *Leidse keurboeken* (1982), z.p.). Het bevat aantekeningen in Orlers' hand die zijn gedateerd tussen 3 februari 1623 en 16 mei 1638.

132 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 62r-66r (afschrift privilegeboek 10-11 maart 1619) en fol. 66v (afschrift Jan van Hout 11 maart 1619). Dit laatste kwam uit 'seecker papieren gecomen van myn Oom Jan van Hout' die hem waren overhandigd door de stadsecretaris en Van Houts erfgenaam Joost van Swanenburg.

133 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol 92v (20 februari 1635), 93v (21 februari 1635) en 95v (26 februari 1635). Er is nog een aantekening uit 1638 of later (bij fol A2v). In 1621 legt hij het chronologisch register aan op alle stukken in zijn eerste privilegeboek (fol. 1r) en in 1624 maakt hij het thematische register op zijn complete verzameling (fol 6r).

134 RAL Bib LB 15028, fol. 1r: '11. 11. 1638 begonst ende dese minuyte voleyndt den lesten december 1638'.

135 RAL Bib LB 15028, fol. 1r-1v: 'Cort ende Ruych bewerp omme daer uyt te stellen, den stant vande Regeringe der stad Leyden'. De bespreking van de schout eindigt met in margine de datum 13 november 1638 (fol. 2v), maar er zijn op een later tijdstip nog wijzigingen en toevoegingen bijgekomen.

aan het uitwerken van zijn ontwerp, waarbij hij voortdurend teruggreep naar de informatie die hij in zijn keur- en privilegeboeken had verzameld.¹³⁶

Een rondgang door de stad

Als we afzien van de hulp van Scriverius en de nagelaten papieren van Van Hout, hoe kwam Orlers aan het materiaal voor zijn boek? Welk netwerk schakelde hij in? Opmerkingen in zijn aantekeningen en stadsbeschrijving wijzen de weg.

Alleen al vanwege zijn bestuursfuncties moet Orlers goede contacten hebben gehad met de hoogste stedelijke ambtenaren, de zogenaamde ‘ministers’. Onder hen was de secretaris, zoals gezegd, voor hem de belangrijkste, omdat deze het statisch en dynamisch archief beheerde, dat deels achter slot en grendel werd bewaard in vertrekken op de zolder van het stadhuis en dat deels ter secretarie aanwezig was. Bovendien was de secretaris een centrale figuur: hij notuleerde onder meer de vergaderingen van de vroedschap, schepenbank en burgemeesters, verzorgde hun correspondentie en stelde in hun naam verordeningen op.¹³⁷ Uiteraard kende Orlers Van Houts opvolger, Joost van Swanenburg, die de historische aantekeningen en exemplaren van het *Dienst-bouc* had geërfd. Orlers kreeg een gedeelte van het materiaal van zijn oom via Van Swanenburg te zien.¹³⁸ Vooral na diens overlijden treffen we Orlers verschillende malen aan in het kantoor van de secretaris en diens klerken, waar hij zelf stukken inziet en afschrijft, of gecertificeerde kopieën laat maken. De privileges van de universiteit kende hij bijvoorbeeld uit privilegeboek C, ‘berustende int vertrec vande Secretarie’, die op 29 november 1621 voor hem werden afgeschreven door een niet bij name genoemde klerk.¹³⁹ De beëdigde secretaris moest voor dit soort extra diensten overigens apart worden betaald. Bovendien werden de documenten uit het archief nauwlettend in de gaten gehouden in het geval hij iemand inzage gunde. Na Van Swanenburgs overlijden nam Orlers contact op met de secretaris, Simon van Baersdorp (†1658), omdat hij de naamlijsten van vroedschappen die Van Hout had samengesteld wilde aanvullen voor de periode ná 1574. Daarvoor gebruikte hij deels zijn eigen verzameling gedruk-

136 Hij begon op 3 januari 1639 met schrijven, maar moest het werk tijdelijk neerleggen. In november begon hij weer met schrijven. Op 25 september 1640 was het werk gereed. RAL Bib LB 15028, fol. 1ar (‘1.3.1639’) en 1r (‘9.25.1640 het gros voleynt op 77 bladen’) en 9v (‘11.25.1639 eerst weder begonnen te schryven’). De bewaard gebleven concepttekst bevat de grotendeels uitgeschreven tekst voor het derde deel, maar de citaten uit privileges, keuren en statuten, en de lijsten van magistraten en regenten zijn opengelaten. Daar plaatste hij verwijzingen naar de vindplaats van de te citeren tekst in zijn collectie. Hij gebruikte onder meer zijn ‘vroetschap Boucxken’ voor de eed die nieuwe vroedschappen moeten afleggen aan schout en burgemeesters (fol. 1r). Ook verwees hij naar zijn drie keurboeken en naar de langwerpige vellen uit het sterfhuys van zijn oom voor wat betreft de magistraatslijsten. De meeste informatie, waaronder de teksten van de privileges, nam hij echter over uit zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc*.

137 Van Maanen, ‘Jan van Hout als stadssecretaris’ (2009); Groenveld, ‘Bestuur en beleid’ (2003), p. 55-63 over de Leidse bestuursinstellingen en ambtenaren waaronder de secretaris; Van Maanen, *Inventaris* (1986), met p. xxxvi over de locatie van de archieven; Van Maanen, ‘Leidse stadhuisklerken’ (1984).

138 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v: ‘het gene hier volcht gecopieert uyt seecker papieren gecomen van myn oom Jan van Hout, die myn vande secretaris Swaenenb den 11 martii 1619 behandicht zijn.’ Hij was sinds 1604 griffier oom sinds 1610 secretaris: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii-lxxviii.

139 UBL LTK781, tweede foliëring, tussen fol. 141 en 142.

te verordeningen, maar omdat die niet de hele periode dekte, bezocht hij op 28 april 1622 de secretarie om zijn lijsten 'uijte stadts dienstboecken' aan te vullen 'door behulp vanden secretaris Baersdorp.' De aantekeningen uit de ambtelijke dienstboeken zijn gemaakt in Orlers' eigen hand. We mogen aannemen dat Van Baersdorp of een van zijn klerken tijdens het colligeren toezicht hield.¹⁴⁰ Diens opvolger, Aelbrecht van Hogeveen (†1651), hielp de stadsbeschrijver om de zestiende-eeuwse lijst met buurtschappen uit Van Houts nalatenschap te actualiseren. Door de explosieve bevolkingsgroei waren veel gebuurten inmiddels gesplitst en bovendien was in Orlers' oude lijst de stadsvergroting van 1611 nog niet verwerkt.¹⁴¹

Orlers' materiaal lijkt over het geheel genomen echter niet rechtstreeks uit de secretarie te komen, maar van andere ambtenaren, vroedschapsleden en particuliere informanten.

In de eerste plaats was er de pensionaris, de hoogste ambtenaar, die als jurist de belangrijkste adviseur van de vroedschap was en bovendien fungeerde als woordvoerder namens de stad in de Staten van Holland. Tijdens de voorbereidingen voor de eerste druk ging Orlers te rade bij pensionaris Nicolaes van Seyst (†1617), die tevens secretaris van het College van Curatoren van de universiteit was. Hij bezorgde Orlers een afschrift uit het eerste register van het College, waarin de optocht werd beschreven waarmee de universiteit op 8 februari 1575 feestelijk was ingewijd. Dat die optocht was georganiseerd door Jan van der Does en Jan van Hout zal zeker hebben geholpen.¹⁴² In november 1625 gaf pensionaris Jan van Wevelickhoven (†1661) de stadsbeschrijver een actueel document over de rol van de officier van justitie in criminele zaken, wat zeker relevant was voor Orlers' functioneren als schepen.¹⁴³ In zijn stadsbeschrijving wensde Orlers dat Van Wevelickhoven 'mette hulpe Godes noch lange Jaeren inden selven Dienst, tot voordeel vande Stadt mach continueren ende blijven.'¹⁴⁴

Orlers kon profiteren van de hulp van alle secretarissen en pensionarissen die tijdens zijn carrière in dienst waren geweest, maar die hulp resulteerde niet in een grote toestroom van bronnenmateriaal. Banden met collega-stadsbestuurders leverden wat dat betreft meer op. Willem Paedts (†1669), Jan Rippertsz van Groenendijck (†1650) en Dirck Gijsbertsz Schaeck (†1644) hadden samen met Orlers in de schepenbank gezeten. Bovendien verschaften zij de stadsbeschrijver afschriften van oude documenten. Schaeck lichtte Orlers in over de beroemde ketel met hutspot die zijn vader op 3 oktober 1574 in de Lammenschans had gevonden nadat de Spaanse troepen de aftocht hadden gebla-

140 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 67r. Van Baersdorp werd in 1620 secretaris en in 1638 burgemeester: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii.

141 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 71-72. Hierover: Walle, *Buurthouden* (2005), p. 63; Pieck, 'Jan van Hout' (1982), p. 46-47. Het is onduidelijk wanneer Van Hogeveen zijn assistentie verleende. Hij was sinds 1625 ondersecretaris, werd in 1638 secretaris, en in 1648 burgemeester en vroedschap: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii-lxxviii.

142 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 133-138, m.n. 133: 'Daer toe hier inne schrijvende Copie vande selvighe Beschrijvinghe ghelijck als die beschreven staet in het eerste Register vande H. Curateuren der voorschreven Universiteyt, alsoo my de selvighe van mijn Heer den Pensionarius deser Stede ende Secretarius der Curateuren, Meester Nicolaes Zeyst behandicht is'.

143 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 84r-86r: 'Instructie ende Ordonnantie waer na de Officiers van Justitie hen sullen hebben te Reguleren aengaende de Criminele saecken'. Van Wevelickhoven was pensionaris sinds 1619 tot aan zijn dood.

144 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 67z.

zen. Dat was nieuwe informatie, die in eerdere verhalen over het ontzet nog niet was genoemd.¹⁴⁵ Een jongere collega, Claes Dirksz van der Meer (†1654), was in 1640 tot vroommeester benoemd (een functionaris die de verpachting van de vroomwateren beheerde). Hij hielp Orlers aan een lijst met vroommeesters.¹⁴⁶ De contacten tussen deze twee mannen waren al geruime tijd daarvoor gelegd. Van der Meer had op 18 oktober 1635, vlak na de dood van Orlers' schoonzoon Jan Angillis (†1635), als notaris het eigenhandig geschreven testament van Orlers bekrachtigd.¹⁴⁷ In die periode gaf notaris Van der Meer aan Orlers een extract uit het testament van de rijke burgemeesterszoon Lucas Jansz van Wassenaar (†1634), waarin deze zijn huis en landerijen vermaakte aan het Groot Sionshofje en de meeste andere hofjes een aanzienlijk geldbedrag schonk.¹⁴⁸

Ook de regenten van de 'smalle diensten' moesten Orlers' nieuwsgierigheid bevredigen. Met wisselend succes benaderde hij de kerk- en gasthuismeesters voor informatie over de Leidse parochiekerken en de belangrijkste stedelijke liefdadigheidsinstellingen. De kerkmeesters klampte hij aan voor gegevens over de ontstaansgeschiedenis van de kerkgebouwen, 'niet twijffelende ofte sy souden iet dies aengaende in hare oude Boecken ende Registeren genoteert ende gheschreven vinden'. Maar alle moeite was tevergeefs. De stukken waren in 1566 'door de woedende handen van het veel-hoofdige Beest Jan alleman, verwoest, gescheurt, ende te niet gecomen: also dat daer van hier na maels weynich ofte niet seeckers te verwachten is.'¹⁴⁹ Bij de gasthuismeesters had Orlers meer succes. Notaris Ijsbrandt Jacobsz van der Bouchorst (†1614), rentmeester van het Catharinagasthuis voor zieken en arme bejaarden, toonde Orlers een perkamenten register waarin de oude brieven waren afgeschreven.¹⁵⁰ De vijf gasthuismeesters van het Elisabethgasthuis, dat zich richtte op arme, meestal oude vrouwen, toonden hem een 'seker schriftgen' waaruit hij gegevens noteerde over de historie van het gasthuis.¹⁵¹

145 UBLTK 781, fol. 82r-83v en 87r-89r (stukken van Paets), 139r (stukken van Van Groenendijck). Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 536-537 geeft de mededelingen van Schaeck over de hutspot, waarover: De Graaf, 'De Leidsche hutspot' (1927-1928). Paets en Van Groenendijck waren onder meer schepen en burgemeester, Schaeck was alleen schepen. Een andere informant over het beleg en ontzet was de baai- en saaidrapier Matthijsz van Buytenvest (p. 233 en 490). Zijn beroep wordt genoemd in de bonboeken West Marendorp landzijde, fol. 340v, 241r; Oost Marendorp landzijde, fol. 58v, 59r, 87r; Overmare Rijnszijde, fol. 536v.

146 Orlers, *Beschrijvinghe* (1641), p. 684. Van der Meer was onder meer schepen en burgemeester.

147 RAL W 3049 h, fol. [2]r.

148 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 145. Zie ook: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 70-85 met 74 over de schenking.

149 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 66. Alleen over de Hooglandse kerk kon hij een en ander bemachtigen, maar het is onduidelijk of de kerkmeesters daar een rol in speelden. De stichtingsbrief uit 1366, die zich zowel bevond onder de handvesten van de stad als in het archief van de Hooglandse kerk (dat Jan van Hout thuis had liggen, ordende en inventariseerde), werd hem overhandigd 'in een out gheschrijfte van een goet vriendt': Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 65; Rammelman Elsevier, *Inventaris* (1863-1864), dl. 1, p. 20 en 170-171; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 75-79; RAL Bib LB 7000-05, fol. 11v en 21v en 22v. Van de lijst van alle proosten had hij 'auctentique Copie' gekregen (p. 80-81).

150 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 93. Daaruit noemde Orlers de stedelijke keur uit 1388 en het grafelijke privilege van 14 augustus 1401 waarmee de gang van zaken in het gasthuis geregeld was.

151 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 98. Hoewel het Onze Lieve Vrouwe-gasthuis in 1583 met het Elisabethgasthuis was verenigd, wist hij weinig meer te vertellen dan de namen van de stichters die hij 'in seecker gheschrijfte' had gevonden (p. 100), maar om welk geschrift het ging, vermeldt hij niet. Ongetwijfeld ging hij ook bij de weesmeesters te rade, maar veel leverde het hem niet op (p. 102): 'Aengaende het begin ende den aenvang van dese voorn. huysinge, wanneer ende van wie het selfde opgericht ende begonnen is, en hebbe ick niet connen ondervinden, dan ick houde voor ontwijfelick dat sulcx by de Heeren Regeerders selfs opgerichtet ende gefondeert is.'

Voor informatie over de textielnijverheid, Leidens belangrijkste bron van inkomsten, wendde Orlers zich tot de verantwoordelijken voor de oude, langzaam wegwijkende lakennijverheid en de nieuwe, succesvolle saaiproductie (lakens waren zware wollen stoffen die duur maar degelijk waren, terwijl de saaien licht en goedkoop uitvielen). Zij werden gereguleerd door zogenaamde neringen, die vooral de naleving van de stedelijke keuren en de kwaliteit van de geproduceerde stoffen moesten bewaken. De waardijns van deze neringen voerden de kwaliteitscontroles uit. De gouverneurs vormden het bestuur. Van hen kreeg Orlers de nodige hulp. Een van de waardijns van de ouderwetse lakennering lichtte Orlers in over de oorzaken van het verval van deze tak van nijverheid.¹⁵² Ook kreeg Orlers van hem een keurboek ter inzage, ‘wesende van seer ouden gheschripte’,¹⁵³ waaruit hij driftig passages kopieerde en aantekeningen maakte die hij in zijn relaas over de traditionele lakennijverheid verwerkte.¹⁵⁴ Voor de beschrijving van de *nieuwe draperie* wendde hij zich tot de drie gouverneurs van de saai-nering. Hun inlichtingen mondden uit in een lofzang op Jan van Hout, die veel voor deze nering had betekend. In 1602 hadden de gouverneurs hem zelfs elf gebrandschilderde ruitjes geschonken als dank voor zijn inspanningen. Orlers vermeldt dan ook dat Van Hout door zijn beleid en de door hem ontworpen keuren veel goeds heeft gedaan, zoals de ‘Gouverneurs vande Neringhen eendrachtelijcken ghetuyght hebben, ende tot allen tijden versocht zijnde willich ende bereyt souden wesen sulcx te doen.’¹⁵⁵

Over de particuliere liefdadigheidsinstellingen, de zogenaamde hofjes, bewaarde de stad zelf geen gegevens. Het waren private instellingen die meestal waren opgericht bij testamentaire beschikking en die een eigen bestuur hadden van twee tot vier regenten. Soms werden zij bijgestaan door een rentmeester die met de administratie was belast. Al in 1614 vervoegde Orlers zich bij de regenten en rentmeesters van de vele hofjes, maar oogstte toen nog weinig succes: ‘wat vlijt ende neersticheyt ick aenghe- went hebbe omme yets meerder te moghen weten, is te vergeefs gheweest.’¹⁵⁶ Een hernieuwde speurtocht bracht in 1641 meer gegevens boven water. Sommige hofjes waren na de reformatie in familiehanden gebleven. Het Sint-Annahofje of Joostenpoort aan de Hooigracht werd bijvoorbeeld nog steeds beheerd door twee regenten die afstamden van de stichter, Joost Hendricksz van der Strijpen van Duiveland. Orlers kreeg op 3 februari 1628 inzage in een officiële kopie van de oprichtingsakte. Het hofje was toen net verbouwd. Ook zag hij rekeningen van het hofje uit 1626 en 1627.¹⁵⁷ In andere gevallen lag het toezicht niet langer bij afstammelingen van de stichter, maar bij de huiszittenmeesters ofwel aalmoezeniers, die onder de directe verantwoordelijkheid van het stadsbestuur vielen. Van de voorzittende aalmoezenier, Adriaen Quirijnsz van

152 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 188.

153 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 181.

154 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 178, 180-181, 181-182, 182-185, en aantekeningen uit de keuren op p. 185-187.

155 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 191, zie ook 192: ‘so naer als ick sulcx by die van de Neringen ende andere personen kennisse daer van hebbende, hebbe konnen ondervragen.’

156 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 111.

157 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 90r-91r en 91v. Over het hofje: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 108-125.

Paddenpoel, kreeg Orlers gegevens toegespeeld over een aantal hofjes onder hun beheer.¹⁵⁸ Orlers' contacten beperkten zich echter niet tot gereformeerde kringen. Het in 1630 gestichte Bethlehemshofje van Gerrit Franckensz van Hoogmade, lidmaat van de Waterlandse doopsgezinde gemeente in Leiden, werd beheerd door diens familieleden, van wie Orlers een kopie van de stichtingsbrief te zien kreeg.¹⁵⁹ Informatie over andere hofjes kwam voor een belangrijk deel van de katholiek Jan Jansz van der Vecht († 1649), rentmeester van de commanderij van de Duitse Orde en 'mijn bekende goede Vrient'. Hij voorzag Orlers van gegevens over de vele hofjes waarvan hij rentmeester of regent was.¹⁶⁰ Bovendien completeerde hij voor Orlers de lijst van Leidse commandeurs die de stadsbeschrijver uit het handschrift van Van Hout had overgenomen.¹⁶¹

Besluit

Stadsbeschrijvers hechtten veel belang aan het plegen van bronnenonderzoek. In hun boeken merkten zij op hoeveel moeite zij hadden gedaan om het materiaal boven water te krijgen en wie hen daarbij hadden geholpen. Bij het publiceren van de resultaten van dit onderzoek streefden zij volledigheid en gedetailleerdheid na. In sommige gevallen kregen hun boeken zelfs het karakter van een naslagwerk voor plaatselijke regenten.

Het verzamelen van materiaal werd echter bemoeilijkt doordat de stedelijke archieven niet openbaar waren. Raadpleging van de stukken hing af van de welwillendheid van de archiefbeheerder. Het stadsbestuur had die welwillendheid meestal niet, omdat geheimhouding voorop stond. Ook stelde het zich geen entamerende taak. Pas vanaf de jaren 1660 zijn er aanwijzingen dat sommige stadsbesturen opdrachten gaven tot stadsbeschrijvingen of bronnenedities. In de eerste helft van de zeventiende eeuw is hiervan zeker nog geen sprake. Als auteurs toegang lijken te hebben gehad tot documenten die op het stadhuis of door andere stedelijke instellingen werden bewaard,

158 Orlers, *Beschrijvinge*, 1641, p. 151 en 157. Het gaat om het Cathrijn Jacobsdochterhofje aan de Zegersteeg en het Cathrijn Maartensdochterhofje aan de Zijdgracht, waarvan de oprichtsters het beheer aan de huiszittenmeesters hadden opgedragen: Leermakers en Welling, *Door gangen en poorten* (1997), p. 53-57 en 58-62; Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen* (1989), p. 298 en 300. Tijdens een bezoek aan het Jeruzalemhofje, het oudste hofje van de stad, dat door de huiszittenmeesters werd beheerd, zag hij onder meer het testament van de stichter, Wouter Ijsbrantsz († 1467). Het stuk hing aan de muur in de regentenkamer maar was 'door ouderdom ende quade toesicht' half vergaan: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 51-69; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), 108-109.

159 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 155-156. Over het hofje: Leermakers en Welling, *Door gangen en poorten* (1997), p. 41-46; Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen* (1989), p. 301.

160 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 147, 148 en 154. Van der Vecht was renmeester van het Sint-Stevenshofje en het Sint-Janshofje, en regent van het Sint-Bararahofje en het Sint-Salvatorhofje: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 239 n. 22.

161 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 98 en 102-103. Een andere ingang in katholieke kringen was de uit Delft afkomstige korenkoopman Dirck Dircksz van Santen († 1624), die samen met zijn vrouw een schuilkerk dreef in zijn woning aan de huidige Nieuwe Rijn. Van Santen gaf Orlers 'seeckere brieven' uit het Nazareth-klooster aan de Hooglandse Kerkgracht ter inzage (p. 119). Orlers' contact met Van Santen verliep mogelijk via de familie Van Swanenburg: Van Santen was getrouwd met Baertgen van Swanenburg, een nichtje van de reeds meerdere malen genoemde stadssecretaris Joost Ekkart, 'Familiekroniek', dl. 2, 1979, p. 74; Sloots, *De minderbroeders te Leiden*, 1947, p. 175-180.

dan geschiedde dat op persoonlijke titel. Ook hun stadsbeschrijvingen verschenen geheel op hun eigen verantwoordelijkheid en werden door de overheid niet voorzien van officiële goedkeuring.

Een analyse van Orlers' werkwijze wijst zowel uit dat hij past binnen het algemene beeld, als dat hij een uitzonderlijke positie inneemt vanwege zijn verwantschap aan de invloedrijke stadssecretaris Jan van Hout en zijn toegang tot een gedeelte van diens nagelaten papieren. Uit de stadsbeschrijving en de materiaalverzameling die hij vooral na het verschijnen van de eerste editie van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* aanlegde, bleek dat hij aanvankelijk niet beschikte over materiaal uit de officiële administratie, maar dat hij zich moest verlaten op de hulp van de geleerde antiquaar Petrus Scriverius en op de schriftelijke aantekeningen die anderen hadden gemaakt. Vooral ging hij uit van de ideeën en materiaalverzameling van Jan van Hout. Van Hout had gewerkt aan een stadsbeschrijving, die echter onvoltooid was gebleven. In het *Dienst-bouc* had hij alleen het begin gerealiseerd. Dat handelde over het middeleeuwse ontstaan van de stad rondom de burcht en de machtsstrijd tussen het stadsbestuur en de burggraven. Van Hout wilde echter een omvangrijker boek schrijven dat bestond uit verhandelingen over de historische topografie, de stedelijke bestuursvorm en een chronologische geschiedenis. Dat idee moet voor neef Orlers een belangrijke inspiratiebron zijn geweest. Van Houts boek met de voorgenomen driedeling kan daarom worden gezien als een beginpunt van de 'Orlersiaanse' traditie van gepubliceerde stadsbeschrijvingen.

Orlers gebruikte niet alleen het idee, maar ook de aantekeningen die zijn oom had gemaakt voor het vervolg van zijn *Dienst-bouc*. Die gegevens vulde hij naderhand – toen hij zelf in het stadsbestuur belangrijke functies bekleedde – aan met nieuwe informatie. Die schijnt hij vooral van collega-stadsbestuurders te hebben gekregen. Slechts bij uitzondering bemachtigde hij documenten rechtstreeks uit de stadhuisarchieven, waar klerken de informatie dan tegen betaling voor hem afschreven. Wat nog ontbrak, vulde hij aan door iedereen in de stad te benaderen die misschien over gegevens beschikte. Die rondgang leverde soms documenten en inscripties op, soms mondelinge informatie, en tot Orlers' frustratie vaak helemaal niets. Zelfs voor een stadsbestuurder bleef bronnenonderzoek een moeilijke zaak.